

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA MÖ 1. BİN YILDA GEÇ HİTİT
KENTLERİ**

Pelin KÖLE

**DANIŞMAN
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet UHRİ**

İZMİR- 2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : PELİN KÖLE
Öğrenci No : 2014800766
Tez Başlığı : Güneydoğu Anadolu'da MÖ 1.Bin Yılda Geç Hitit Kentleri

Savunma Tarihi : 18/07/2019
Danışmanı : Dr.Öğr.Üyesi Ahmet UHRİ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet UHRİ	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç.Dr.Aygün Ekin MERİÇ	-Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi Haluk SAĞLAMTIMUR	- Ege Üniversitesi

İmza

.....
.....
.....

PELİN KÖLE tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu (X) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ Güneydoğu Anadolu’ da MÖ 1. bin yılda Geç Hitit Kentleri” adlı çalışmamın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

31.07.2019

Adı SOYADI

İmza

Pelin KÖLE

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Güneydoğu Anadolu’da MÖ 1. Bin Yılda Geç Hitit Kentleri
Pelin KÖLE

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

MÖ 1200’de Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra Anadolu’da Hitit kültürü, kurulan Geç Hitit krallıkları tarafından devam ettirilmiştir.

Bu çalışmada Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra Geç Hitit Krallıkları’nda da uzun bir süre daha varlığını sürdüren kentlerin, kültürel ve politik olarak Hitit İmparatorluğuna karşı duyduğu aidiyet duygusunun nedenleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren Hitit İmparatorluğunun yıkılma kadar olan dönemin sosyo-politik olayları değerlendirilmiş, ikinci bölümünü ise Hitit İmparatorluğu sonrası Kuzey Mezopotamya ve Anadolu’nun genel sosyo-politik durumu ile Geç Hitit Krallıklarının bu sosyo-politik durumdaki konumunu içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hitit Kentleri, Arkeoloji, Güneydoğu Anadolu.

ABSTRACT

Master's Thesis

Late Hittite Cities in Southeast Anatolia in the 1st Millennium BC

Pelin Köle

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

After the fall of the Hittite Empire in 1200 BC, Hittite culture in Anatolia has continued by late Hittite Kingdoms.

In this study, after the fall of the Hittite Empire, it has been tried to be explained that cultural and political reasons for the feeling of the Hittite Empire of the cities that have existed for a long time in late Hittite Kingdoms.

In the first part of the thesis, socio - political events of the period have been evaluated from the second half of the 3rd millennium BC to the fall of Hittite Empire, but in the second part, after the Hittite Empire, the general socio- political situation of northern Mesopotamia and Anatolia and this socio-political situation of the late Hittite Kingdoms have been mentioned.

Keywords: Hittite Cities, Archeology, Southeastern Anatolia.

**GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA MÖ I.BİNYILDA
GEÇ HİTİT KENT DEVLETLERİ
İÇİNDEKİLER**

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
EKLER LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÖ 3. BİNYILIN SONUNDA, BAŞINDA VE HİTİTLERİN KURULUŞU

1.1. MÖ 3. BİNYILIN SONUNDA DOĞU ANADOLU, GÜNEYDOĞU ANADOLU VE ORTA ANADOLU'NUN SİYASİ YAPISI	3
1.2. MÖ. 2. BİNYIL BAŞINDA ANADOLU'NUN SİYASİ COĞRAFYASI	7
1.3. HİTİTLERİN KURULUŞU, SİYASİ TARİHİ VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ YAYILIM POLİTİKALARI	11
1.3.1. Hitit Eski Krallık Dönemi Siyasi Tarihi	13
1.3.2. Hitit Yeni Krallık Dönemi Siyasi Tarihi	16
1.3.3. Hitit Devleti'nin Güney Ve Güneydoğu Anadolu Yayılımı	19

İKİNCİ BÖLÜM

HİTİT İMPARATORLUĞUNUN SONUNDA GEÇ HİTİT KRALLIKLARI

2.1. HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI VE GEÇ HİTİT KRALLIKLARININ KURULUŞU	24
2.2. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KURULMUŞ GEÇ HİTİT KRALLIKLARI	30
2.2.1. Melid Krallığı	30

2.2.2. Kargamış Krallığı	35
2.2.3. Sam'al Krallığı	41
2.2.4. Kummuh Krallığı	44
2.2.5. Gurgum Krallığı	47
SONUÇ	52
KAYNAKÇA	55
EKLER	

EKLER LİSTESİ

Ek 1: Şekiller

ek s. 1

Ek 2: Tablolar

ek s.26

GİRİŞ

Bu tezin amacı Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra uzun bir süre varlığını sürdüren, kültürel ve politik olarak Hitit İmparatorluğu'ndan izler taşıyan Geç Hitit Krallıkları'nı araştırmak ve kültürel ve politik olarak bu kentlerin Hitit İmparatorluğu'na karşı duyduğu bu aidiyet duygusunun nedenlerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda diğer Geç Hitit Krallıkları'na oranla, Hitit'in merkez bölgesine daha uzak olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kalan Geç Hitit Krallıkları daha detaylı incelenmiş ve diğer Geç Hitit Krallıkları ile karşılaştırılmıştır.

Tezin coğrafi olarak odaklandığı alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle ve Fırat olmak üzere iki alt bölgeye ayrılmaktadır. Bu ayırım bölgenin ortasında bulunan sönmüş bir volkan olan Karacadağ Masifi sayesinde olmaktadır. Bölgenin kuzey sınırını Toros Dağ Sırası oluştururken, doğu sınırını Zagros Dağ Sırasının bir uzantısı olan Doğu Toroslar, batı sınırını Kartal Dağları, güney sınırını ise Diyarbakır Bölümü'nde Tur-Abdin Dağları ve Mardin-Midyat eşiği oluştururken, Fırat Hattında ise Gaziantep ve Şanlıurfa Platoları fiziki olarak bir sınır oluştururlar. Fakat tarihsel süreçte Geç Hitit Krallıkları'nı ortaya çıkaran nedenleri daha iyi anlamak ve ortaya koymak için, tezin ele alınışında daha geniş ölçekli bir coğrafyaya değinilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle ve Fırat'ın suladığı bereketli topraklar, tarım ve hayvancılığa uygun coğrafi şartların yanı sıra sahip olduğu bakır gibi değerli madenlerin oluşturduğu yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile çevrelerindeki güçlü devletlerin her zaman ilgisini çekmiştir. Bu durum Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tek başına bir tarihinin yazılmasını imkansız hale getirmiştir. Bu doğrultuda Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'nın siyasi durumu tezin kronolojik kapsamı boyunca değerlendirilmiştir.

Tezin kronolojik olarak odaklandığı dönem Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı MÖ 12. yüzyıl ile başlayıp, Geç Hitit Krallıkları'nın özerkliğini kaybedip tamamıyla Assur egemenliği altına girdikleri MÖ 8. yüzyılın sonları arasında kalan dönemdir. Fakat coğrafi kapsamda olduğu gibi, tarihsel süreçte konuyu daha sağlıklı bir biçimde ele almak ve nedenleri ortaya koymak için tez daha geniş bir tarih aralığında ele alınmıştır. Bu doğrultuda tezin kronolojik olarak başlangıcı MÖ 3. binyılın ikinci yarısı olmuştur. Bu tarihin seçilmesinin sebebi Ege Dünyası ile Mezopotamya arasında bu dönemde başlayan ticarete önemli bir konumda bulunan Anadolu'daki yerleşimlerde görülen büyüme ve sosyal karmaşanın artmasıdır. MÖ 3. binyıl

boyunca ticaret ile zenginleşen ve politik birer aktör haline gelen bu kentlerin edindikleri devinim MÖ 1. binyılın ilk yarısına kadar etkili olmuştur.

Geniş bir alan ve kronolojide ele alınan tezin amacına ulaşması için yöntem olarak temalar ile konunun daraltılması tercih edilmiştir. Bu doğrultuda bahsedilen kronolojik kapsam boyunca ele alınan bölgelerde gerçekleşmiş sosyo-politik olaylar dikkate alınarak konu araştırılmıştır. Bu doğrultuda tezin birinci bölümü Geç Hitit Krallıkları'nı tohumlarının atıldığı MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar geçen sürede bölgedeki sosyo-politik gelişmelere odaklanmıştır. İkinci bölüm ise Hitit İmparatorluğu sonrası Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'nun genel bir sosyo-politik değerlendirmesini yaptıktan sonra Geç Hitit Krallıkları'nın bu sosyo-politik durumdaki konumlarını açıklamayı içermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÖ 3. BİNYILIN SONUNDA, BAŞINDA VE HİTİTLERİN KURULUŞU

1.1. MÖ 3. BİNYILIN SONUNDA DOĞU ANADOLU, GÜNEYDOĞU ANADOLU VE ORTA ANADOLU'NUN SİYASİ YAPISI

MÖ 3. binyıl Anadolu'nun genelinde bir dizi sosyal ve siyasal gelişime sahne olmuştur. Üçüncü binyılın ortasında (Erken Tunç II evresi), Anadolu'nun çeşitli yerlerinde zengin iktidarlar ve önemli medeniyet merkezleri vardı. Bunlar arasında kuzeybatıdaki Troia, batıdaki Beycesultan ve güneyde Kilikya Ovası'ndaki Tarsus sayılabilir. MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Suriye-Mezopotamya kültürleri ile Ege Dünyası arasında gerçekleşen ticaretle Anadolu'da yer alan yukarıda bahsettiğimiz bu kentler belirli bir rol oynamıştır (Şahoğlu 2005; Efe 2007; Archi 2015). Özellikle birbirine komşu bölgeler olan Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu MÖ 3. binyıl boyunca kendi iç dinamikleri ekseninde gelişim göstermiş ve bu dönem boyunca edindikleri sosyo-ekonomik ve sosyo-politik karakterleri, gerek MÖ 2. binyıl gerekse tezin araştırma konusunu oluşturan MÖ 1. binyılın ilk yarısında karşılaştığımız tabloda etkili olmuştur. Bu yüzden tezde öne sürülecek savların anlaşılması için bu bölgelerin her birinin MÖ. 3. binyıl sonu MÖ. 2. binyıl başında nasıl bir durumda olduğundan bahsetmek yerinde olacaktır.

MÖ. 3. binyılın başından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelmeye başlayan Kafkas kökenli halkların ETÇ II ile birlikte (MÖ. 2750-2500) yerel toplulukların maddi ve manevi dünyalarını şekillendirdiği, dolayısıyla, toplumsal ve ekonomik yapılarında büyük çaplı değişikliklere yol açtığı anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'nun ETÇ- II döneminde ekonomileri büyük oranda hayvancılığa dayanan olasılıkla göçebe veya yarı göçebe toplulukların oluşturduğu önceki dönemlere oranla daha küçük boyutlu ve birbirinden bağımsız yerleşimler dikkat çekmektedir (Frangipane 2011: 174). ETÇ III (MÖ. 2500-2300) döneminde ise yerleşimlerin boyutlarında büyüme söz konusudur. Arslantepe, Tepecik, Norşuntepe ve Tülintepe'de bölgede ön plana çıkan yerleşimler arasındadır. Arslantepe ve Tülintepe'de ortaya çıkartılan sur duvarı ve planlı mimari faaliyetler bölgede bazı yerleşimlerin merkezileştiğini göstermektedir (Frangipane 2011: 177). Gerek büyük boyutlu yerleşimlerin belli alanlarında, gerekse küçük boyutlu yerleşimlerde karşılaştığımız yuvarlak planlı çukur tabanlı evler bölgedeki göçebe varlığının devam ettiğini göstermektedir. Kısacası bu dönemde merkezi yerleşimler ve bu

yerleşimlere bağlı küçük boyutlu uydu yerleşimlerinin olduğu bir yerleşim şemasından söz edebiliriz (Frangipane 2011: 177). MÖ 3. binyılın sonlarına doğru bölgede bağımsız krallıkların olduğunu Akkad kralları Sargon ve Naram-Sin'e ait *sar-tamhari* metinlerinde geçen sefer kayıtlarından anlamaktayız (van de Mieroop 2000). Bu seferlerin Akkadlı tüccarların ihtiyaçları doğrultusunda yapıldığı önerilmektedir (Günbattı 1997). Bu metinlerde Naram-Sin'in Hatti kralı Pampa ve Kaniş Kralı Zipani'nin bulunduğu 17 krala karşı savaştığı anlatılmaktadır (Demir vd. 2016: 15).

MÖ 3. binyılın başında Yukarı Mezopotamya'nın genelinde bölgeselleşme eğilimleri karşımıza çıkmaktadır. Bir önceki dönem olan Geç Kalkolitik 5 / Geç Uruk dönemine oranla boyutlarında küçülmelerin gözlemlendiği yerleşimlerin oluşturduğu kültür bölgeleri seramik özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Fırat hattında Geç Saklı Astarlı Mallar (Reserved Slip Ware) ve yalın mallar (Plain simple ware) ön plana çıkarken, Dicle hattında ise Geç Uruk seramik geleneğinden birçok özelliği devam ettiren Nineveh 5 seramikleri ön plana çıkmaktadır (Rova 1996: 28; Akkermans and Schwartz 2003: 210-232; Abay 2006; Frangipane 2009: 36-37; Ökse 2011: 261). Fakat ölü gömme geleneklerine baktığımız zaman Fırat havzası veya kuzey bölgeler ile ilişkilendirilen taş sandık mezar geleneğinin hem Dicle hem de Fırat hattı yerleşimlerinde karşımıza çıktığını görmekteyiz (Palumbi 2007; 2011; Batıhan 2014: 25). Güneydoğu Anadolu Bölgesi yerleşimleri Dicle ve Fırat nehirlerinin etrafında, kendi bulundukları alt bölgelerin özelliklerine göre şekillenmiştir.

MÖ 3. binyılın ikinci yarısından itibaren Yukarı Dicle Bölgesi'nde yerleşim sayılarının arttığını görmekteyiz. Fakat Fırat hattında karşılaştığımız çağdaş yerleşimlerin aksine bu yerleşimlerin daha küçük oldukları söylenebilir. Bu durumun nedenlerinden birisi olarak Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Fırat hattına oranla tarımsal alanların kısıtlı olması söylenebilir (Frangipane 2012: 34). Fırat hattında olduğu gibi Yukarı Dicle Bölgesi'nde de Akad etkileri görülmektedir. Pir Hüseyin yerleşiminde bulunan Naram-Sin'in zafer steli bölgenin Harput kabartması örneğinde olduğu gibi Akad ilgi alanı içerisinde bulunduğunu göstermektedir. (Frayne 1993: 86; Peasnall ve Algaze 2010) Kenan Tepe (Parker and Dodd 2005:77, Üçtepe (Özfırat 2006), Salattepe (Ökse 2016: 370), Hirbemerdon (Laneri vd. 2016: 33-35) ve Kavuşantepe Höyük (Kozbe 2013: 341) örneklerinde de gördüğümüz üzere merkezde depolama, idari ve bazen de dini (Ökse 2014) faaliyetlerinin yürütüldüğü bir yapı kompleksi ve bu yapı etrafında işlik alanları yerleşimlerin şemasını oluşturmaktadır.

ETÇ II ve III dönemlerinde Fırat hattında Titriş (Algaze vd. 2001), Lidar (Hauptmann 1999), Kurban Höyük, Tilbeşar (Kepinski 2007) ve Karkamış (Woolley ve Barnet 1952) gibi yerleşimler ön plana çıkmaktadır. Yukarı ve aşağı kente sahip büyük boyutlu bu yerleşimler genellikle surlarla çevrilidir (Ökse 2011: 272). Dicle hattının aksine, Fırat hattında büyük boyutlu bu yerleşimlerin etrafında şekillenmiş dört boyutlu bir yerleşim hiyerarşisinden bahsedilebilir (Wilkinson 1990; 1994). Bu yerleşimlerin çeşitli üretim alanlarında uzmanlaştığı ve yukarıda da değindiğimiz Asur ticaret kolonilerinin öncüleri olarak ele alınabilecek Akkad krallığının da içerisinde bulunduğu bir ticaret ağında (Ökse 2008: 20) rol oynadıkları söylenebilir. Buna örnek olarak Lidar Höyük'te karşılaşılan seramik atölyelerinin bulunduğu alan (Hauptmann 1999:71) ve Tilbeşar III C tabakasındaki zeytinyağı ve şarap ışıklarının bulunduğu alanlar (Kepinski 2007: 155-57) gösterilebilir. ETÇ II ve III dönemleri Fırat hattında yer alan yerleşimlerin giderek büyüdüğü fakat Yukarı Mezopotamya'nın Irak ve Suriye'de kalan kısımlarından farklı olarak herhangi bir yönetim sisteminin varlığını kanıtlayacak delillerden yoksun olduğu bir dönemdir (Frangipane 2011: 184). MÖ 3. binyılın sonlarına doğru ise (ETÇ IV) yerleşimlerin terk edildiği veya boyutlarının küçüldüğü ve üretimin nicel ve nitelik olarak azaldığı görülmektedir (Ökse 2011: 275). Özellikle önemli bir kent olan ve Kuzey Suriye'de yer alan Ebla'nın Akkad kralı Naram-Sin tarafından tahrip edilmesinin bölgede görülen bu küçülme ile alakalı olduğunu düşünen bilim insanları vardır (Algaze 1999: 552; Peltenburg 2007: 16). Frangipane (2011: 184) ise bu durumu birbirleri ile rekabet halinde yerleşimlerin karmaşık bölgesel çeşitlilikler içerisinde bocalamaya başlamasına ve ticari motivasyon ile büyüyen ve uzmanlaşmış bir üretici sınıfa sahip olan bu yerleşimleri besleyen sistemin kendi kendini tıkamasına ve bunun sonucu olarak yerleşimlerin terk edilmesine bağlamaktadır. Bu konu hakkında ki bir diğer öneri ise çevresel sorunlara dayanmaktadır. "4.2 k olayı" (Dalfes vd. (eds.) 1997; Weiss (ed.) 2017) olarak adlandırılan ve küresel bir iklim değişikliği olarak ele alınan çevresel felaketin bölgedeki sistemi sekteye uğrattığı ve büyük boyutlu yerleşimlerin ve Akkad gibi güçlü politik merkezlerin çöküşüne neden olduğuna dair görüşler de mevcuttur (Wilkinson 1997; Courty ve Weiss 1997). Fırat hattında gördüğümüz yerleşim şemasındaki bu kesinti Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimlerinde karşımıza çıkmaz. Halihazırda küçük boyutlu yerleşimlere sahip olan Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimleri sahip oldukları esnek geçim modelleri sayesinde bu krizi atlattığı olabilir (Ökse 2011: 281; Weiss (ed.) 2012: 2; Weiss 2015: 42-44; Laneri ve Schwartz 2011: 354).

Suriye ve Ege Dünyası arasında kurulan ticari ilişkiler (Şahoğlu 2005; Efe 2007; Archi 2015) Anadolu platosunda yer alan birçok yerleşimin gelişiminde ve büyümesinde etkili olmuştur (Steadman 2011). Özellikle ETÇ III ile birlikte Alacahöyük, Mahmatlar ve Horoztepe'de bulunan ve bölgelerarası etkileşime işaret eden materyal kültüre sahip mezarlar ve Çadır Höyük ve Alişar'da merkezileşmeye işaret eden gelişmeler dikkat çekmektedir (Steadman 2011: 245). Bu döneme tarihlenen Alişar III (von der Osten 1937: 208-14) ve Çadır Höyük (Steadman 2011: 246) tabakalarında tespit edilen sur duvarlı yerleşim bu gelişmelere örnek olarak verilebilir. Alacahöyük (Arık 1937; Koşay ve Akok 1944) kazıları sırasında tespit edilen ve 14 tanesi "krali" olarak adlandırılan 19 adet mezar bu döneme tarihlenen bir diğer önemli buluntudur (Gürsan-Salzmänn 1992). Özellikle bu mezarlarda karşımıza çıkan yoğun metal işçiliği ve metalden yapılmış eşsiz ritüel ve prestij nesneleri metalin bölgenin sosyo-politik karmaşıklığının artışıyla önemli bir rolü olduğunu göstermektedir (Steadman 2011: 251-52). Yine bu döneme tarihlenen tabakalara sahip olan bir diğer Orta Anadolu yerleşimi olan Kültepe'de (*Kaneş*) tespit edilen taş temel üzeri kerpiç duvarlara sahip anıtsal yapı ve bu tabakalarda bulunan bölgeler arası etkileşime işaret eden Suriye Şişeleri ve Habur Bölgesi ile ilişkili Metalik Mallar gibi materyal kültür öğeleri, yerleşimin bu dönemde önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Özgüç 1986: 31, 37,38). Akkad kralı Sargon ezilen Akkadlı tüccarların çağrısına kulak vererek, Purushanda hükümdarı Nur-Dagan'a karşı bir sefer düzenler. Sefer başarılı olur, buna rağmen Sargon, Nur-Dagan'ı ona denk ve güçlü bir kral olmakla över. Bu durumda İlk Tunç Çağı'nda Anadolu'da bir Purushanda krallığı olduğu varsayılabilir. Yine Anadolu veya Kuzey Anadolu krallıklarına Hatti krallığının kuzeyinde uzanan Zalpa'yı eklemek de mümkündür (Bryce, 2005: 26). Kaneş Kralı olarak anılan Zalpani'nin isminin Akkad Kralı Naram-Sin'e karşı ayaklanan 17 kral ismi içinde yer alması Erken Tunç Çağı'nda Orta Anadolu'da örgütlenmiş kralların varlığına dair ikinci bir kanıt oluşturmaktadır.

Akkad İmparatoru Sargon döneminin başından beri, Orta Anadolu krallıklarının uzandığı bölge Hatti Ülkesi olarak biliniyordu. Araştırmacılar, MÖ 3. binyılda bölgenin baskın nüfusunun, Hatti denilen, Hint-Avrupa öncülü yerli bir topluluk olduğunu varsaymıştır. Hattuşaş arşivlerinden elimize geçen metinlerin bazılarının Hattice olduğu kanıtlanmıştır ve bu az sayıdaki metin, ağırlıklı olarak dini içeriklidir. Bu veriler bize bir dizi Hatti tanrısının ismini, şahıs ve yer isimlerini de vermektedir. Hattilerin kökenleri hala tartışılmalı da Hint-Avrupalı toplulukların

göçlerinden önce bölgede yaşadıklarına kesin gözüyle bakılmaktadır (Bryce, 2005: 12-13). MÖ 3. binyılın sonlarına doğru, Anadolu'da Hint-Avrupa dillerini konuşan üç topluluk vardı; batıda Luwiler, kuzeyde Palalar ve orta veya doğu Anadolu'da Neşalar (Bryce, 2005: 11). Bu topluluklara verilen isimler, Hitit başkenti Hattuşa arşivlerinde bulunan çivi yazılı tabletlerde yer alan dillerinin isimlerinden türetilmiştir. Bu arşivler, Luwi dili, Pala dili ve Neşa dili de olmak üzere birçok Hint-Avrupa dilde yazılmış metinlerden oluşur (Ünal, 2002: 56).

MÖ 3. binyıl boyunca Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu'nun sosyo-politik gelişiminde bölgeler arası etkileşim ve ticaret önemli bir rol oynamıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Fırat hattı, Mezopotamya kökenli sosyo-politik durumlardan diğer bölgelere oranla daha fazla etkilenmiştir. Özellikle MÖ 3. binyılın sonunda Kuzey Mezopotamya'da karşılaştığımız yıkımın bir benzeri burada da yaşanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fırat Havzası içerisinde bulunan kısımları kısmen de olsa güney bölgeler ile olan ilişkilerini devam ettirirken, bölgenin geri kalanı transkafkasya kökenli göçebe toplulukların etkisi altına girmiştir. Orta Anadolu Bölgesi ise doğu ve batı arasında olan coğrafi konumundan kaynaklı ticari rotaların merkezinde yer almaktadır. Bölgenin sahip olduğu bakır (Derekütüğün) ve obsidyen (Kapadokya Bölgesi) gibi hammadde kaynakları da bu ticari rotaların bölgeyi kullanmasında etkili olduğu söylenebilir. Kısacası MÖ 3. binyıl kendi çevrelerinde çekim merkezi olmayı başarıp merkezileşen politik birimlerin ortaya çıkışı ve uzun ve kısa mesafede gerçekleşen ticaret ve etkileşim ağlarından maksimum fayda sağlama çabalarıyla geçmiştir. Özellikle MÖ 3. binyılın sonuna doğru, olasılıkla bu ticaret sonucu güçlenen ve konumlarını pekiştiren elitlerin yönetiminde olduğu krallıklar bu bölgelerde söz sahibiydi. Fakat Frangipane'nin (2012:34) de dikkat çektiği gibi, coğrafi şartlardan dolayı Mezopotamya kentlerinin aksine fazla büyüme şansı olmayan Anadolu yerleşimleri kendi alt bölgelerinin politik liderleri konumundayken Akkad gibi daha güçlü ve organize politik yapılar karşısında çaresiz kalmışlardır. Akkad kralı Sargon ve torunu Naram-Sin'in bahsedilen bölgelere yaptığı başarılı seferler bu durumu göstermektedir.

1.2. MÖ. 2. BİNYIL BAŞINDA ANADOLU'NUN SİYASİ COĞRAFYASI

Arkeolojik terminolojide, ikinci binin yaklaşık olarak ilk iki yüzyılını kapsayan Asur ticaret kolonileri dönemi, genellikle Orta Tunç Çağı I (MÖ 2000-1800) olarak bilinir. Orta Tunç Çağı II (MÖ 1800-1600) ise Eski Assur hegemonyasının sona

ermesi ile birlikte yerel kültürlerin ön plana çıktığı bölgesel krallıkların olduğu ve Hitit'in devletleşme sürecinin tohumlarının atıldığı bir dönem olarak ele alınabilir (Akkermans ve Schwartz 2003: fig. 9.2; Laneri ve Schwartz 2011: 339).

Orta Anadolu'da MÖ 3. binyıl sonunda karşılaştığımız materyal kültürün MÖ 2. binyılın hemen başında devam ettiğini görmekteyiz (Schachner 2012:96). Fakat bu döneme damgasını vuran ve materyal kültürde değişikliklere neden olan olay ise uzun mesafeli ticarettir. Doğu ve batı dünyası arasında ETÇ II ile başlayan ticari ilişkiler bazı dönemler sekteye uğramakla beraber belirli bir ivme ile MÖ 3. binyıl boyunca devam etmiştir. MÖ 3. binyıl sonuna doğru Mezopotamya içerisinde bulunduğu krizlerden dolayı bu etkileşim açısından geri kalsa da MÖ 2. binyıl başında Eski Assur ile birlikte tekrar bu ticaret alanında aktif rol oynamıştır. Bu dönemde Assurlular uluslararası ticaret ve ticari girişimlerde çok aktiflerdi. Eski Assur Ticaret Ağı Assur kentinin merkezde olduğu uzun mesafeli bir sosyo-ekonomik sistemdir. Bu sistem güneyde Babil, kuzeyde Anadolu, doğuda Elam ve batıda ise Kuzey Suriye ve Aşağı Cezire ile ilişkilidir (Palmisano 2018:25). Assurlu tüccarlar dışında bu ticaret ağlarında rol oynayan başka girişimcilerin de olduğu bilinmektedir. Kültepe II'ye tarihlenen bir adet mektupta Ebla'dan gelen bir grup tüccardan bahsedilmektedir (Veenhof 1988: 260). Suriye'de yer alan Ebla'nın içinde bulunduğu Yamkhad, Qatna ve Mamma bölgelerinde yer alan kentlerde yaşayan tüccarlar olasılıkla Assurlu tüccarlar ile rekabet içindelerdi (Şekil 1). Ayrıca yerel Habur kent devletlerine ait tüccar ofislerinin Sehna/Subat-Enlil'de olduğu bilinmektedir (Eidem 2008: 34-35). Anadolu ile Assur arası yaklaşık olarak 1000 km'dir. Aşılması gereken büyük ve küçük nehirler, yüksek dağlar ve bu dağların arasında kalan dar vadiler, çöller ve düzlük alanlar gibi coğrafi zorluklar içeren bu yolcuğun yaklaşık olarak 5 ile 7 hafta arası sürdüğü düşünülmektedir (Dercksen 2004: 255). Bu kervanlar, Kaşşarum olarak adlandırılan ve genellikle Assurlu aile şirketlerinin en genç üyeleri tarafından yönetilmiştir (Barjamovic 2011: 17). Kaşşarumlara ise saridum diye adlandırılan yardımcılar eşlik etmiştir (Dercksen 2004: 284). Fazla bilinmeyen coğrafi alanlarda veya nehir geçişlerinde ise radium olarak adlandırılan rehberler tutulmuştur (Barjamovic 2011: 18). Bu ticari sistem temelde kalay ve tekstil üzerine kuruludur. Kalay, Afganistan ve İran üzerinden, yün ise çevre bölgelerden Assur'a getirilip burada işlenerek Anadolu'ya eşeklerden oluşan kervanlar ile gönderilmiş ve karşılığında gümüş ve altın alınmıştır (Dercksen 2005: 19; Veenhof ve Eidem 2008: 82-83). Altının Mezopotamya'da Assurlular dışında ticari olarak kullanımı Assurlular tarafından yasaklandığı için gümüş ticarete daha çok kullanılmıştır (Veenhof 1997:

339-40). Bölgeler arası gerçekleşen bu ticaret dışında, Assurlu tüccarlar Anadolu içerisinde gerçekleşen yün ve bakır ticaretinde de yerel tüccarların yanı sıra etkin bir rol oynamıştır. Assur'dan getirdikleri tekstil ve kalayları, bakırın, diğer Anadolu kentlerine göre, nispeten daha ucuz olduğu yerlerde, satıp buralardan bakır aldıkları ve buna ihtiyaç duyan diğer müşterilere daha pahalıya altın veya gümüş karşılığı sattıkları düşünülmektedir (Lassen 2010: 170-71). Assur Ticaret sisteminde karum ve wabartum olmak üzere iki tip yerleşim ön plana çıkmaktadır. Karum Assurca liman demektir ve ticari faaliyetlerin organize edildiği bu yerleşimlerin Karum olarak adlandırılmasının nedeni, malların yüklenip su yoluyla merkeze gönderildiği limanlara benzetilmesi olabilir (Veenhof 1995: 866-67). Wabartum ise Karumlara bağlı olarak ticari sistemde rol oynamıştır. Fakat boyut olarak Karumdan daha küçük olan ve mahalle olarak adlandırabileceğimiz wabartumların rolünü belirleyen koloniye ev sahipliği yapan yerleşimin mi yoksa koloninin mi olduğu bilinmemektedir (Palmisano 2018: 26).

Bu kolonilerin ortaya çıkışı, Anadolu tarihinde önemli bir yeni dönemin başlangıcına işaret ediyordu (Şekil 2). Bu dönemle birlikte Anadolu için tarih çağları dönem başlamıştır. Bu dönemde Assur ve Anadolu arasında kurulan ilişkiyi diplomatik ve politik (antlaşmalar ve yemin metinleri), ekonomik ve kişisel (tüccarlar ve yerel halk arasındaki evlilikler) olmak üzere 3 başlık altında inceleyebiliriz (Larsen ve Lassen 2014: 174-78; Palmisano 2018: 25). Assurlu tüccarlar, metinlerin çoğunu Eski Assur çivi yazısında yazılı kil tabletler üzerinde tuttular ve Assur başkenti Assur'da görevli memurlar, iş arkadaşları ve aile bağlantıları ile düzenli olarak yazılı temas halindeydiler. Davalarda da yazılı kanıt olarak sunulan çeşitli hukuki işlemlerin kaydedildiği ve onaylandığı her türden sözleşmeler ve adli kayıtlar da tutuldu. Tüccarların organizasyonu tarafından birçok liste ve not, tüccarların mallarını ve işlemlerini takip etmeleri, borçların kayıt altına alınması için periyodik olarak oluşturulmuştur (Macqueen 2001: 21). Koloni döneminde Anadolu toplulukları genelinde yaygın olarak kullanılan bir kredi ve kredi sistemi vardı. Faiz oranları yüksekti; yüzde 30'dan yüzde 180'e kadar. Borçluların, özellikle kötü bir yıldan sonra, hasat zamanında ana borcu geri ödeyemediği, hatta faiz geri ödemelerini karşıladığı durumlar vardı. Borçların ödenmemesi açıkça borçlular ve alacaklılar arasında bir gerilim kaynağıydı. Bir borçlu aslında bir borcunu tahliye etmek için ailesinin bir üyesini veya kendisi de dahil olmak üzere tüm ailesini satmaya zorlanabilir. Bazı durumlarda yerel kral borçlu olma sorunlarını çözmek için tüm borçları iptal eden bir kararname çıkarabilirdi (Veenhof, 2010: 57). Alınan bu

kararlarda Kaneş önemli bir rol oynamaktadır (Palmisano 2018: 27). Karum Kanes bu ticaret ağında Assur kentinin bir uzantısı olarak koloni sistemi hiyerarşisinde en üst sırada yer almaktadır (Larsen 1976: 247; Veenhof ve Eidem 2008: 181) (Tablo 1). Yazılı kaynaklara göre Kaneş dışında Wahsusana, Kussara ve Purushaddum da belirli oranda öne çıkan kentlerdir (Bryce 2005: 34-35; Barjamovic vd. 2012: 44-48).

Kaneş'te bulunan metinlere göre MÖ 2. binyılın başında Anadolu'nun coğrafi şartlarına göre 5 farklı bölgeye dağılmış krallıklardan bahsedilmektedir. Bunlar; 1) Fırat hattında Batna, Hahhum, Mamma, Nehria, Ursu ve Zalpa, 2) Güneydoğu Anadolu'da Hurama, Tegarama ve Timelkiya, 3) Kızılırmak bölgesinde Ankuwa, Kaneş, Samuha, Durhumit, Hattuş ve Karahna 4) Konya ovasında Purushaddum, Salatuwar, Ulama ve Wahsusana ve 5) Pontus bölgesinde Zalpuwa'dır (Palmisano 2018: 23). Bu krallıklardan bir diğeri de Elazığ ili Merkez ilçe Harput Mahallesi'nde bulunan Kurey Tepesi'nde tespit edilmiştir. Yerleşimde bulunan ve Harput Kabartması olarak adlandırılan stilistik olarak Akkad etkisinde yapılmış kabartma ve mimari kalıntılar, MÖ 2. binyılın başında yerleşimin bu krallıklardan biri olma ihtimalini düşündürmektedir (Demir vd. 2016:15). Kaneş'te bulunan metinlerde Assur'un Yukarı Mezopotamya ve Anadolu'da yaklaşık olarak 40 tane ticari yerleşim kurduğundan bahsedilmektedir (Harita). Bu yerleşimlerden bazıları arkeolojik kazılar ile eşleştirilmiştir. Bu yerleşimler Ankuwa (Alişar Höyük), Hattuşa (Boğazköy), Kaneş (Kültepe), Karahna (Sulusaray) ve Zalpa/Zalpuwa (İkiztepe) (Barjamovic 2011; Forlanini 2008; Michel 2008; Veenhof ve Eidem 2008). Bunlar arasında Luhuzattiya, Tismurna ve Purushaddum önemli yün üreticileri olarak ön plana çıkmaktadır (Lassen 2010: 168-171). Gümüş ve bakır gibi değerli madenler için ise Purushaddum ve Durhumit gibi kentler dikkat çekmektedir (Dercksen 1996: 151-54; Veenhof ve Eidem 2008: 195).

Orta Anadolu'da gerçekleşen gelişmelere paralel olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle MÖ 2. binyıl ile birlikte, yerleşimlerin belirli üretim alanlarında uzmanlaştıklarını görmekteyiz. Yukarı Dicle Bölgesi'nde yer alan Salattepe'de tekstil, Kenan Tepe ve Kavuşan Tepe'de metalürji faaliyetleri ve Hirbemerdon Tepe'deki şarap üretimi buna örnek olarak verilebilir (Laneri ve Schwartz 2011: 349). Bu yerleşimlere gerekli iş gücünün olasılıkla daha küçük boyutlu çiftlikler veya geçici yerleşim alanlarında yaşayan göçebe veya yarı göçebe topluluklar tarafından sağlandığı önerilmektedir (Laneri ve Schwartz 2011: 354). Asur Ticaret Kolonileri ile çağdaş olan bu dönemde Yukarı Dicle Bölgesi yerleşimleri, olasılıkla, bu ticaret ağından faydalanmak ve bu ağa entegre olmak üzere böyle bir üretim sürecine

girmiş olabilirler (Forlanini 2006). Ayrıca bu dönemde Assurlu tüccarlar tarafından kullanılan rotalardan birisi olan Tur Abdin rotası da bölgeden geçmektedir (Barjamovic 2008: 94,95). Fırat hattı ise bu ticaret ağında daha aktif bir role sahiptir. Hahhum (Şanlıurfa'nın kuzeyinde), Nihriya (Lidar Höyük) ve Subat-Samas (Kazane Höyük) bu ticarete aktif olarak rol oynayan kentlere örnek olarak verilebilir (Forlanini 2006; Barjamovic 2008). Yerleşim şemasında ise büyük boyutlu merkezler (Karkamış, Samsat), orta ölçekli kentler (Lidar Höyük) ve surla çevrili küçük boyutlu yerleşimler (Zeytinlibahçe, Şaraga Höyük ve Horum Höyük) dikkat çekmektedir (Alvaro vd 2004; Sertok vd. 2004; Abay 2007; Balossi vd. 2007; Marro 2007; Laneri ve Schwartz 2011). Ayrıca yazılı kaynaklarda geçen isimlerden yola çıkarak bölgenin demografik yapısının da çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Bu metinlerde Amorit ve Hurrili gruplara ait isimler yer almaktadır (Nichols ve Weber 2006).

Kısacası MÖ 3. binyılın sonunda Kuzey Mezopotamya'da karşılaştığımız iklimsel sorunlara rağmen MÖ 2. binyılın başında gerek Orta Anadolu'da gerekse Güneydoğu Anadolu'da birçok yerleşimin devam ettiğini görmekteyiz (Marro 2007). Orta Tunç Çağı I döneminde gerçekleşen sistematik ticaret özellikle Anadolu'da yer alan kentlerin ekonomik olarak güçlenmesini ve nüfusun belirli merkezlerde yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu kentlerin yönetim merkezinde bulunan elitler bu ticaret ağından daha fazla gelir elde etmek için birbirleri ile rekabet etmişlerdir. Özellikle Eski Assur'un yıkımı ile biten Orta Tunç Çağı I dönemini takip eden Orta Tunç Çağı II döneminde ise bu rekabet daha da artmış ve Hitit Devleti'nin temelleri bu dönemde atılmıştır.

1.3. HİTİTLERİN KURULUŞU, SİYASİ TARİHİ VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ YAYILIM POLİTİKALARI

Orta Tunç Çağı II'nin başında Eski Assur Samsi-Adad I (MÖ 1808-1776) ile birlikte batıda Fırat, doğuda Dicle Nehirleri, kuzeyde Habur güneyde ise Mari'nin bulunduğu bölge olmak üzere geniş bir alana yayılmıştır (Palmisano 2018: fig.3.5). Bu geniş toprakları yönetmek için oğullarını krallığın stratejik açıdan önemli kentlerinin başına geçirmiştir. Büyük olan oğlu Isme-Dagan (MÖ 1775-1761?) Zagros Dağları ve Dicle Nehri arasında kalan bölümü kontrol edebilecek konumda bulunan Ekallatum kentinin kralı olurken, küçük olan oğlu Yasmakh-Addu ise Fırat Havzasını kontrol etmek üzere Mari kentinin kralı olmuştur. Fakat Samsi-Adad I'in MÖ 1776 yılında ölmesi ile birlikte tahta geçen Isme-Dagan Assur'un sadece

anayurdunu, Nineveh ve etrafını koruyabilmiştir. Kardeşi Yasmakh-Addu ise Yamkhad kralı Yarim-Lim tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Başkenti Halpa olan bu krallık Yarim-Lim ve Sumuepukh'un krallıkları döneminde Kuzeybatı Suriye'de hakimiyet kurmuşlardır. Bu siyasi boşluktan yararlanan Zimri-Lim ise Mari kentinin yeni kralı olur ve etkinlik alanını Habur dahil olmak üzere Fırat havzası boyunca genişletir. Karkamış, Ursum ve Qatna kentleri ise bu krallıklara rağmen bağımsızlıklarını korumuşlardır. Güney Mezopotamya'da ise Hammurabi I (MÖ 1792-1750) yönetimi altındaki Babil krallığı zaman içerisinde gücünü arttırmış ve MÖ 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde Elam, Larsa, Esnunna ve Mari krallıklarını kontrol altına alarak Orta Fırat üzerinde hakimiyet kurmuştur (Şekil 2).

Anadolu için de yukarıda anlatılan tabloya benzer bir durum söz konusudur. Bu dönem kısmen Güneydoğu Anadolu'da da yer alan Mamma Krallığı sınırlarını Zalwar, Ursu ve Hassum'u alarak genişletmiştir (Miller 2001). Anadolu'da ise Kaneş Krallığı Ankuwa, Lakimissa, Salahsuwa ve Taisama üzerinde hakimiyet kurmuştur (Palmisano 2018: 23). Yazılı kaynaklar sayesinde Kaneş'in MÖ 18. yüzyıldaki kral listesi bilinmektedir. Hurmeli (MÖ ? – 1790), Inar (MÖ 1790-1775), Warsama (MÖ 1775-1750), Pithana (MÖ 1750-?), Anitta (MÖ 1750-?) ve Zuzu (MÖ 1725-?) (Barjamovic vd. 2012: 35-40; Veenhof 2008: 167-173). Bu dönemi anlatan en önemli kaynaklardan birisi de en erken örneği Hitit Krallık Dönemi'ne tarihlenen Anitta metnidir (Hoffner 1980:291). Bu metne göre Kussara kralı Pithana'nın Neşa (Kaneş) Kralı Warsama'yı yendikten sonra başkenti Neşa'ya taşımıştır. Pithana'nın ölümü ile birlikte bazı vasal krallıklar yeni kral olan Anitta'ya karşı isyan etse de Anitta bu isyanları bastırmış (Hamblin 2006: 293) ve krallığın sınırlarını genişletmiştir. Kuzeyde Zalpuwa ve Hattuşa, batıda Washaniya, Ulama ve Salatuwar kentlerini de alan Anitta döneminde Neşa Krallığı Orta Anadolu'nun güney yarısını kontrol eder bir hale gelmiş ve kendisini Büyük Kral olarak tanımlamıştır (Barjamovic vd. 2012:50). Anitta'nın bu başarılarının anlatıldığı ünlü Anitta metninde ileride Hititlerin başkenti olacak Hattuş kentinin yerle bir edilmesi ve Anitta tarafından lanetlenmesine de yer verilmektedir (Neu 1974). Yerleşimde yapılan son çalışmalar ise bu lanetin düşünüldüğü kadar çok uzun sürmediğini göstermektedir. Yapılan bu çalışmalar sonucu Hattuşa'nın Karum döneminin geç tabakalarına ait mimari ile ilk Hitit mimarisinin yer yer çakıştığı ve ilk Hitit mimarisinin Karum dönemi bazı temelleri kullandığı anlaşılmıştır (Schachner 2012: 94-95). Anitta'nın MÖ 1725 yılında ölmesi ile birlikte tekrar isyan eden vasal krallıklar bu defa başarılı olmuş ve başkent Neşa'yı yıkmışlardır (Hamblin 2006: 294). Bu

boşluktan yararlanan Alahzina Kralı Zuzu kendini Büyük Kral ilan ederek MÖ 18 yüzyılın sonlarına doğru hüküm sürmüştür (Barjamovic vd. 2012: 51).

MÖ 17. yüzyıl, olay örgüsünde karanlık alanlar olmakla beraber, Orta Anadolu'nun Hitit egemenliğine geçişi ve imparatorluğa giden sürecin başlangıcı olarak ele alınabilir (Schachner 2010: 662). Hattuşa, MÖ 17. yüzyıl ile birlikte yeni bir kimlik kazanmış ve bu yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun ideolojisini yansıtan bir metropole, Hitit başkentine dönüşmüştür (Schachner 2018: 85, 102).

1.3.1. Hitit Eski Krallık Dönemi Siyasi Tarihi

Eski Krallık Dönemi ile ilgili siyasi gelişmeler hakkında bilgi veren önemli yazılı kaynaklar arasında analler (yıllıklar), I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi ve Telepinu'nun Fermanı metinleri yer almaktadır. Bu dönem Labarna ile başlayıp I. Muvatalli ile son bulur (tablo).

Labarna ile alakalı bilgiler ikinci kaynaklardan gelmektedir. Telepinu'nun Fermanı metinlerinde Labarna dönemi hakkında bilgiler mevcuttur. Fakat Labarna'nın kendi dönemine ait yazılı belgeler bulunamamıştır. Bu durum araştırmacıları iki gruba ayırmıştır. Bir grup Labarna'nın "Sezar" gibi bir unvan olduğunu ve Hattuşili l'in bu unvanı kullandığını belirtirken, diğer grup ise gerçek bir tarihi kişilik olduğunu düşünmektedir (Bryce 2005: 65). Bu tezde ise gerçek bir tarihi kişilik olarak ele alınmıştır. Anitta'nın ölümü ile birlikte küçülen ve dağılma noktasına gelen Hatti Krallığı Labarna ile birlikte tekrar güçlenmiştir. Labarna'nın gerçekleştirdiği bir dizi başarılı sefer sonucu krallık Kızılırmak'ın güney kısmından Akdeniz'e kadar, güneybatıda Konya ovası da dahil olmak üzere geniş bir alana yayılmıştır. Bu ülkeler şunlardır: Hupisna (Konya-Ereğli), Tuwanuva (Kilisehisar, Tyana) kenti), Landa (Karaman), Zallara (Zalpa?) Parsuhanta, Lusnas(?), Labarna bu şehirlerin idaresini, oğullarına ve akrabalarına devretmiştir. Ayrıca imparatorluk dönemine ait bir anlaşmada Labarna'nın Arzawa ülkelerinden Vilusa'ya yaptığı seferden ve onu ele geçirmesini anlatmaktadır. Labarna zamanında, Hitit sınırlarının modern Niğde Bor'a kadar uzanmış olduğu tahmin edilmektedir. (Ceylan 1994: 33) Kral Labarna döneminin sonuna gelindiğinde artık Hititlerin yayılımcı bir politika neticesinde güçlenmeye başladıklarını görmekteyiz. Bu döneminin siyasi olayları daha çok çekirdek bölgedeki güvenliği sağlamaya yönelik atılan adımlar olmuştur.

Labarna'dan sonra ise bilinen ikinci kral Hattuşili l'dir. Hattuşa bu dönem başkent olmuştur. Başkent Kuşşara'dan Hattuşa'ya taşınmasının nedeni,

halihazırda İç Anadolu'da süren çatışmalara karşı güvenli bir liman aramak olabilir (Schachner 2010: 663). Hattuşili I'nın ilk askeri seferleri daha çok kuzey bölgelere yönelik olmuştur. Burada yer alan Zalpa Krallığı ve Sanahuitta'ya başarılı seferler düzenlemiştir. Bu seferler sayesinde kuzey sınırını güvence altına alan Hattuşili I ikinci seferini Suriye üzerine yapmıştır. Bu sefer Hititlerin bölgeye yaptığı ilk seferdir. Bu dönem Kuzey Suriye'nin büyük bir bölümünde Yamhad Krallığı vardır. Bu krallığın başkenti Halpa'dır (Halep). Yamhad Krallığı'nın Alalah, Karkamış, Urshu, Hassu, Ugarit, Emar, Ebla ve Tunip kentleri ile de ittifakı bulunmaktaydı. Hattuşili I bu durumu göz önünde bulundurarak doğrudan bir saldırıdan kaçınmıştır. Bunun yerine hem ordusunun gücünü ölçmek hem de karşı tarafın direncini görmek için Yamhad Krallığı'nın periferi bölgelerine sefer düzenlemiştir. Bu birinci Suriye seferi Alalah kenti üzerine gerçekleştirilmiştir. Dönüş yolunda ise Urshu'nun da içerisinde bulunduğu Hurri krallıklarına bir dizi saldırı düzenlenmiştir. Hattuşili I ülkesinin güneybatı sınırında güvenliği sağlamak üzere Arzawa üzerine sefer düzenlemiştir. Fakat bu sefer sırasında, birinci Suriye seferi sırasında saldırdığı Hurri krallıklarının öncülüğünde bir grup Hattuşili I'e isyan eden kentlerle birlikte Hattuşa'ya başkaldırmıştır. Uzun çabalar sonucu bastırılan bu isyan sonucunda Hattuşili I tekrar Suriye seferine yönelmiştir. Hattuşili I'in bu seferi çok başarılı olmuş ve Güneydoğu Anadolu'nun Fırat kısmında kalan çoğu kenti Hitit kontrolü altına girmiştir. Ayrıca başkentinin Diyarbakır olduğu düşünülen, Fırat ve Dicle arasında kalan Tikunani Krallığı ile de iş birliği yapmıştır. Hititlerin Kuzey Suriye üzerine yaptığı bu seferlerin temel motivasyonu o dönem ticari açıdan önemli limanlara ve geçişlere sahip olan topraklara sahip olmak olmalıydı. Bu sayede ordusu için gerekli metal silahların yapımında kullanması gereken yeteri kadar kalaya sahip olabilecekti (Bryce 2005: 80-83). Hattuşili I'in son dönemlerinde ailesinin de içerisinde bulunduğu, soyluların desteklediği bir isyan olmuştur. Bu isyanı bastıran Hattuşili I yeğeni Murşili'yi evlatlık edinerek onu tahtın varisi ilan etmiştir (Bryce 2005: 87).

Genç yaşta tahta geçen Murşili I iç güvenliği sağladıktan sonra, Hattuşili I'in hedefleri doğrultusunda Suriye topraklarına yönelmiştir. I. Murşili, tahta geçip Halpa'yı egemenliği altına almış ve halihazırda zayıflamış Eski Babil Devleti'ne sefer düzenleyip başkent Babil'i işgal etmiştir. Bu işgal ile birlikte Hammurabi hanedanlığına ve Eski Babil Dönemi'ne son vermiştir. Fakat Mezopotamya'nın bu kadar derinlerine kadar giden bu sefer yağmalamadan öteye gitmemiş bu alanlarda herhangi bir politik hakimiyet kurulamamıştır (McMahon 1989:66). Babil seferinin bir diğer sonucu da Kassit Hanedanlığının yükselişi olmuştur. Bu sefer Kassit

Hanedanlığı ile Hitit Krallığı arasında Kuzey Mezopotamya'nın güvenliğini sağlamak, Hurri tehlikesini bastırmak ve ticareti sürekli hale getirmek gibi konularda potansiyel bir iş birliği imkanı doğurmuştur (Bryce 2005: 99). Murşili I'nın gerek Halpa'yı alarak yıktığı Yamhad Krallığı, gerekse Babil seferinin nedenlerinden birkaçı bölgedeki Hurri tehlikesine karşı önlem almak ve eski bir ticari rota olmakla birlikte, tarıma elverişli topraklara da sahip olmaktır. Bu iki krallık MÖ 18. yüzyıldan beri bölgedeki en güçlü krallıklardan ikisiydi. Murşili I'nın Babil seferinin ardından eniştesi Hantili tarafından öldürülmesiyle, hükümdarlık için uzun sürecek olan cinayetler dizisi başlar. Bu süreç içerisinde Hitit Devleti gitgide azalan siyasi ve askeri gücünü iç sorunların çözülmesine harcar. Sırasıyla Hantili, Zidanta I, Ammuna ve Huzziya I tahta geçmiştir. Hantili ve Zidanta I iç karışıklıklar ve Murşili I döneminde egemenlik altına alınan Hurri topraklarındaki isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Artan Kaşka saldırılarının yanı sıra Kizzuwatna ve güneyde yer alan topraklar Hurri egemenliğine geçmiştir. Ammuna'nın hükümdarlık dönemi ise başarısız seferler ve kıtlık gibi sorunlar ile geçmiştir (Ünal 2003: 8). Bu seferlerden birisi de Batı Anadolu üzerine gerçekleştirilmiştir (Özkan :406-07).

Ammuna'dan sonra tahta geçen Huzziya I tahtını sağlama almak için Ammuna'nın eniştesi Telipinu'yu öldürmeye çalışır. Fakat bunun farkına varan Telipinu karşı bir hamle ile tahtı Huzziya I'den alır ve yeni kral olur. MÖ 1520 yılı civarında Telipinu tahta geçer. İç karışıklıkları bastıran Telipinu, bu karışık dönemde kaybedilen toprakların büyük bir bölümünü geri kazanır. Bu dönemin sonunda Hititler bir kere daha Aşağı Kızılırmak ile Fırat arasında kalan topraklara hakim olmayı başarmıştır. Yine bu karmaşık dönemde bağımsızlığını ilan eden Kizzuwatna Krallığı ile de antlaşma yoluna gitmiş ve onların bağımsız statüsünü tanımıştır. Bunun en büyük nedeni Kizzuwatna üzerine gerçekleştireceği büyük boyutlu askeri bir seferin, bu krallığı Hurriler ile iş birliği yapmaya itecek olmasıdır. Hattuşili I ve Murşili I dönemindeki caydırıcı askeri güçten çok uzakta olduğunu bilen ve bu birleşmeden korkan Telipinu onlarla anlaşma yoluna giderek yanına çekmeye çalışmıştır. Telipinu'nun kullandığı bu yöntem daha sonra Hitit politikasının en önemli özelliklerinden birisi olacaktır (Bryce 2005: 105). Telipinu taht kavgaları sonucu küçülen ve neredeyse yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan krallığın bir daha bu duruma düşmemesi için bir ferman yayınlamıştır. Bu fermanla tarihsel olayları anlatmasının yanı sıra, tahta çıkış konusunda belirli bir sistem getirmeye çalışmıştır (Hoffman 1984: 32). Ana ya da baba soyunu izleyen kral olma sırasının düzene sokulmasını amaçlayan bu yasa Telipinu'dan sonra yeniden bozulur.

Telipinu'nun ölümüyle birlikte hanedanlık içinde tekrar bir kargaşa dönemi baş gösterir. Bu ikinci kargaşa döneminde sırasıyla Tahurwaili, Alluwamna, Hantili II, Zidanta II, Huzziya II ve Muwatalli I kral olmuştur. Hitit Eski Krallık döneminin son kralı olan Muwatalli I, olasılıkla Huzziya II'nin oğulları olan Kantuzzili ve Himuili tarafından suikasta uğramış ve öldürülmüştür.

Hitit Eski Krallık Dönemi Hattuşili I ve Murşili I'nın başarılı seferleri sonucu Ön Asya'da önemli bir konuma gelmiş fakat arka arkaya iç karışıklar ve taht çekişmeleri yüzünden kazandıkları hakimiyet alanları giderek küçülmüştür. Telipinu dönemindeki toparlanma da kendisinden sonra devam eden taht kavgaları ve iç karışıklıklar yüzünden kalıcı olmamıştır. Bu dönem Hitit Krallığı'nın iç karışıklardan dolayı zayıflaması ve etkisiz hale gelmesi, bölgede yeni oyuncuların ortaya çıkışını kolaylaştırmıştır. Bunlardan ilki Eski Krallık boyunca Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da mücadele içerisinde oldukları Hurrili topluluklardır. Hititlerin korktuğu başına gelmiş ve bu Hurrili topluluklar Hint-Avrupa kökenli bir halk olan Mitannili yöneticiler altında birleşmiştir. Hurri-Mitanni Konfederasyonu veya Hanigalbat Devleti olarak adlandırılan bu oluşum Yukarı Fırat ve Habur Irmağı'nın sınırlarını çizdiği çekirdek bölgede kurulmuştur (Macqueen 2001: 48-49). Fakat krallığın kültürel bağı, sahip olduğu Hurri kimliğinden dolayı, daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu yüzden fiziksel sınırları dışında, krallığın kültürel etki alanı olarak doğuda Yukarı Dicle batıda ise Kuzeybatı Suriye olarak düşünülebilir. Hurri-Mitanni Devleti Hititlerin çekilmesi sonucu yeniden kurulan Yamhad Krallığı'na karşı bir dizi sefer düzenlemiş ve bu bölgelerde hakimiyet kurmaya çalışmıştır. Fakat Suriye'de hakimiyet kurmak isteyen başka bir devlet daha vardır. Mısır Krallığı da bu dönemde Suriye'nin Akdeniz kıyılarında ve Kuzey Suriye'de hakimiyet kurmak istemektedir. Kısacası Hititlerin taht karışıklarından dolayı kendi içine kapandığı bu süreç boyunca Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki yeni oyuncular Hurri-Mitanni Krallığı ve Mısır Krallığı'dır. Bu iki krallık Yeni krallık yani imparatorluk döneminde de Hitit'in en büyük rakipleri olacaktır (Şekil 3).

1.3.2. Hitit Yeni Krallık Dönemi Siyasi Tarihi

Muwatalli I'den sonra yaklaşık olarak MÖ 1400 yıllarında başa geçen Tudhaliya I/II, Hititlerin Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesin'de Mitanni Devleti'ne kaybettiği toprakları geri kazanmadan önce Batı Anadolu'ya bir gözdağı verme seferi düzenlemiştir (Ünal 2003: 11). Fakat bu sefer sırasında gerek kuzeyde

Kaşgalar, gerekse doğuda İşuva (Elazığ) bölgesinde Hurriiler ile sorunlar yaşanmıştır. Tudhaliya I/II bu sorunlar ile baş edebilmek için damadı Arnuwanda'yı yönetime ortak etmiştir (Bryce 2005: 128-29). Arnuwanda I başarılı bir komutanlık sınavı vermiş ve kısa sürede etkili olmuştur. Tudhaliya I/II sonrası da yönetime devam etmiştir. Tudhaliya I/II'in geniş bir coğrafyaya yayılan Batı Anadolu Seferi sonucu batı sınırlarını güvence altına alan Hititler Arnuwanda I döneminde tekrar güney ve güneydoğu bölgelerine yönelmişlerdir. Fakat hala yaralarını sarmakla meşgul olan Hititler bölge içerisinde güç dengelerini gözетerek hareket ediyordu. Arnuwanda I'in ardından tahta geçen Tuthaliya III döneminde de Kaşka bölgeleri ile alakalı sorunlar devam etmekteydi. Tuthaliya III ve oğlu Şuppiluliuma I ile birlikte Yukarı Kızılırmak ve Fırat arasında kalan Yukarı Ülke'nin güvenliğini sağlamak için bir dizi sefer düzenlemiştir. Tuthaliya III'ün ölümü ile birlikte tahta Genç Tuthaliya geçmiştir. Fakat Şuppiluliuma I, abisi Genç Tuthaliya ve ailesini öldürerek tahta geçmiştir (Bryce 2005: 145-53).

Orta Anadolu'da güvenliğin tekrar sağlandığı Şuppiluliuma I döneminde Hitit Krallığı gerçek anlamda bir İmparatorluğa dönüşmüştür. Her yıl ülkesinin topraklarını genişletmek için sefer düzenleyen Şuppiluliuma I döneminde Mitanni vasal bir krallık haline getirilmiş ve aşağıda daha detaylı anlatıldığı şekilde, Kuzey Suriye'de Mısır Krallığı ile girilen mücadele sonucu hakimiyet tekrar sağlanmıştır (McMahon 1989: 68). Şuppiluliuma I Mitanni Devleti'ni tamamen ortadan kaldırdıktan sonra yükselen Orta Assur Krallığı tehlikesine ve Mısır Krallığı tehlikesine karşı bölgedeki Kargamış ve Halpa gibi krallıklara doğrudan çocuklarını atamış ve buradaki hanedanın Hitit soyundan devam etmesini sağlamıştır. Bu sayede aradaki bağ güçlenecek ve tehlike anlarında bölgedeki güçlü ittifaklar olarak yanlarında yer alacaktır (Bryce 2005: 180). Şuppiluliuma I büyük bir imparatorluğun yanı sıra, özellikle Mısır seferlerinden esirlerle birlikte veba salgınını da Hattuşa'ya getirmiştir. Bunun yanı sıra doğuda Orta Assur Krallığı, güneyde Mısır Krallığı ve batıda ise Arzawa Krallığı imparatorluğun önemli düşmanları konumundadır (Bryce 2005: 188-89).

Şuppiluliuma I'den sonra tahta geçen oğlu Arnuwanda II'nin kısa bir süre içinde vebaya yakalanıp ölmesinin ardından, kardeşi Murşili II tahtı devralır. Murşili II (MÖ 1343- 1310) uzun süren hükümdarlığı süresince Anadolu birliğini sağlamaya çabalar. Murşili II'nin kayıt tutulmasına önem verdiği bilinmektedir. Babasının hayatını ve kendi seferlerini bu kayıtlarda ayrıntısıyla anlatmaktadır. Murşili II, icraatları çoğunlukla çıkan isyanları bastırmak ve bölgedeki veba salgınıyla mücadele etmek üzere olmuştur. İsyânların çıkmasının başlıca nedeni ülkenin içinde

bulunduğu veba salgınından daha çok Muṣili II'nin kendini kanıtlamamış genç bir kral olmasıydı (McMahon 1989: 69). Olasılıkla Muṣili II'de tecrübesiz olduğunun farkındaydı ki ilk seferi olan Arzawa seferi sırasında Kargamış Kralı olan ağabeyi Sarri-Kusuh'tan yardım istemiştir (Özkan 2016: 409). Muṣili II döneminde Batı Anadolu'da farklı zamanlarda isyanlar çıkmış ve bunları bastırmaya yönelik birden fazla sefere çıkması gerekmiştir (Bryce 2005: 192-97; 212-14; Özkan 2016: 408-12). Batı Anadolu'nun yanı sıra, kuzey, doğu ve güney bölgelerde de isyanlar çıkmıştır. Bu isyanları da bastıran Muṣili II oğlu Muwatalli'ye başına geçtiğine oranla daha güvenli bir imparatorluk bırakmıştır. Batı sınırında Muṣili II'nin kurduğu vasal krallıklar düzeni, kuzeyde düzenli olarak gerçekleştirilen saldırılar ve nüfus aktarımları sonucu gücü kırılan Kaşgalar ve Orta Asur Krallığı'na karşı dedesi Şuppiluliuma I'nın Kargamış ve Halpa krallıklarını Hitit hanedanlığına bağlama uygulaması sayesinde güvenli bir alan yaratılmıştır (Bryce 2005: 221).

Muwatalli II olasılıkla Suriye'deki Mısır Krallığı tehlikesine karşı, ülkenin başkentini Hattuṣa'dan Tarhuntaṣa'ya taşımıştır. Hattuṣa tamamıyla boşaltılmasa da önemli eserler, tapınaklar ve idari yapılar Tarhuntaṣa'ya taşınmıştır. Muwatalli II, Yukarı Ülke'yi kardeşi Hattuṣili III'ün idaresine bırakmış, onu özellikle Kaşgaların ve diğer düşman toplulukların baskı altında tutulması ile görevlendirmiştir (Bittel 1970: 21, 88; McMahon 1989: 70; Darga 1992: 20; Bryce 2005: 233). Muwatalli II bu hamlesinden sonra Mısır'ın Suriye'deki girişimlerine cevap vermek üzere kapsamlı bir hazırlığa başlamıştır. Bu dönemde Mısır Kralı 19. Hanedandan Ramses II'dir. MÖ 1274 yılında Kadeş yakınlarında gerçekleşen savaş sonucunda iki tarafta kendisinin kazandığını ilan etse de savaş sonrasındaki toprak kayıpları Hitit'in bu savaştan daha avantajlı çıktığını göstermektedir (Bryce 2005: 215-41). Muwatalli II'nin ölümü ile birlikte tahta ikinci eşinden olan oğlu Muṣili III (Urhi-Tesub) amcası Hattuṣili III'ün desteği ile geçmiştir. Bu dönemde Hattuṣa tekrar başkent olmuştur. Ayrıca Orta Asur Krallığı tehlikesi iyice etkisini göstermeye başlamış ve Hanigalbat'ın kendisine saldırmasını bahane ederek ülkeyi kendi topraklarına katmıştır. Bu durumda Kargamış Krallığı ile sınır olan Assur, güneydeki Mısır tehlikesinin yanı sıra Hitit'in Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki varlığını tehdit eden ikinci bir unsur konumuna gelmiştir. Muṣili III ile amcası Hattuṣili III arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucu Hattuṣili III tahtı ele geçirmiştir. Hattuṣili III dönemi gerek iç politikada gerekse dış politikada tam anlamıyla bir uyum dönemidir. MÖ 1259 yılında Mısır ile uzun süredir devam eden savaş sürecini bitirmek için dünyanın bilinen ilk barış antlaşması olan Kadeş Barış Antlaşması'nı yapmıştır (McMahon

1989: 70). Bu antlaşmanın arka planında doğuda yükselen Assur tehlikesi yatmaktadır (Bryce 2005: 275). Hattuşili III kadar eşi kraliçe Puduhepa da uluslararası diplomaside etkili olmuştur (Bryce 2005: 286). Fakat Puduhepa'nın en büyük katkısı Hitit dinine ve kültürüne olmuştur. Yaptığı reformlar ile Hurri Panteonundaki tanrı ve tanrıçalar ile Hitit Panteonunu karıştırmış, benzer şekilde dini bayramlar ve ritüel uygulamalarda da düzenlemelere giderek bu reformların kalıcı olmasını sağlamıştır (McMahon 1989: 71). Bu reformlar bünyesinde ciddi oranda Hurri nüfusu barındıran Hitit İmparatorluğu'nun sosyal tansiyonunu düşürmekte rol oynamış olabilir (Schachner 2010: 677).

Hattuşili III'ün ölümü ile birlikte tahta oğlu Tuthaliya IV geçmiştir. Tuthaliya IV yönetiminde Puduhepa'nın etkisi devam etmiştir. Bu dönem büyük boyutlu inşaa faaliyetleri dikkat çekmektedir. Yazılıkaya Açık hava tapınağı bunlardan birisidir (Bryce 2002: 272). Tuthaliya IV Assur tehlikesinin yanı sıra taht için de ciddi bir mücadele vermesi gerekmiştir (Bryce 2005: 319-21). Tuthaliya IV sonrasında tahta sırasıyla oğulları Arnuwanda III ve Suppiluliuma II geçmiştir. Bu iki kralda Arzawa, Kaşka ve Akdenizdeki olaylardan kaynaklı güney bölgelerde isyanlar söz konusudur (Gurney 1993: 18). Arnuwanda III kısmen bu isyanlara karşı başarılı sonuçlar elde etse de Geç Tunç Çağ sonunda çıkan büyük krizler Hitit İmparatorluğu'nu da etkilemiş ve bunun sonucunda Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiştir.

1.3.3. Hitit Devleti'nin Güney Ve Güneydoğu Anadolu Yayılımı

Anadolu'nun siyasi birliğini sağlama çabaları ve Hititler'in bir aşamadan sonra Anadolu merkezli çabalarıyla birlikte güneydoğu yönünde ağırlık kazanan dış politikaların nedenleri değişik açılardan ele alınabilir. Bölgenin coğrafi konumu buraya odaklanmalarındaki önemli faktörlerden biridir. Hititlerin Anadolu coğrafyasında denize erişimleri olmasına rağmen askeri ve ticari ulaşımını büyük ölçüde kara yolları üzerinden gerçekleştiriyorlardı. MÖ 2. binyılın siyasal ve kültürel açıdan güçlü uygarlıklarının geliştiği Mezopotamya, Mısır ve Anadolu arasında yer alıyor olması dolayısıyla Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye, Anadolu'daki güçlerin Mezopotamya ve Mısır'la olan ilişkilerinde söz sahibi olmak zorunda oldukları, hatta etkili oldukları dönemlerde hükmetmeyi istedikleri bölgeydi. (Yiğit, 2002: 15)

Sadece Anadolu içinde seferlerle yetinmeyen I. Hattuşili, rotasını Anadolu'nun güneydoğusuna ve Kuzey Suriye topraklarına da çevirmiştir. Siyasi

birliğin Anadolu'da sağlanmasıyla birlikte, tüm Hitit tarihi boyunca takip edilebilen dış politikanın temel hedefi de böylelikle belirlenmiştir. Altı yıllık icraatını konu alan yıllıklara göre, I.Hattuşili'nin yaptığı askeri seferlerde önce Anadolu içi ile ilgilenmiş, daha sonraları ise çoğunlukla güneydoğu yönünde gerçekleştirdiğini anlamaktayız. I. Hattuşili ve I. Murşili'nin yayılımcı bir politikayla geniş coğrafyalara hükmetmeyi planlamışlardı. Yapılan seferlerin amacı, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın zenginliklerinden ve gelişmiş medeniyetlerinden faydalanmaktır. Bunun yanı sıra ülkelerini Orta Anadolu'ya oranla çok daha verimli olan topraklara, deniz kıyılarına ulaştırmaktır. Bu hedeften yola çıkarak sırasıyla, önce Halpa şehrini sonra Mari Krallığı ve son olarak da dönemin en gelişmiş medeniyet ve kültür temsilcisi olan Babil'i ele geçirmişlerdi. (Darga, 1992: 15)

Bu konuda bizi Telepinu Fermanı aydınlatmaktadır: "Hattuşaş'da Murşili kral oldu. Aynı şekilde oğulları ve denizi hudud yaptılar. Halep'e gitti ve orayı tahrip etti. Ve Halep'ten esirleri ve ganimetleri Hattuşaş'a getirdi. Babil'e gitti orayı tahrip etti. Hurrileri defetti ve Babilli esirleri ve ganimetleri Hattuşaş'a getirtti. Hantili bir saki idi. O Murşili'in kızkardeşi ile evli idi ve Hantili Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesat kurdular. Murşili'yi katlettiler ve kan akıttılar"(Çolpan 2008: 28). Fermanda da anlaşıldığı üzere Babil şehri, I. Murşili tarafından ele geçirilerek I. Babil Devleti'ne de son verilmiştir. Hitit Devleti'nin Orta Mezopotamya'ya kadar uzanan bu seferiyle, Hatti Ülkesi'ne pek çok ganimet ve büyük bir ün katmış ve Hititlerin kendilerini büyük devletler arasında, Ön Asya toplumlarına kabul ettirmelerini sağlamıştır (Goetze 1940: 4). Babil'in ele geçirilmesi ile Hitit devletinin güney sınırı, Basra Körfezi'ne dayanmamakla beraber, Akdeniz ticaretini bu körfeze bağlayan, Fırat kervan yolunun kontrolü, Hitit Krallığı'nın eline geçmiştir. Hattuşaş'da bulunan belgelerden bu fetihle birlikte Anadolu'nun kapılarının, Mezopotamya medeniyetine açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Hititler bu süreçte, edebiyatta, ilimde ve dinde yeni fikirlerle karşılaşmışlardır. Böylece Hitit dünyası kültür, sanat, din ve filolojik açıdan Kuzey Suriye'nin ve Mezopotamya'nın gelişmiş medeniyetinden etkilenmiş, Eski Babil çivi yazısını devletin resmi yazısı haline getirmişlerdir. Hititlerin bölgeye olan ilgileri Anadolu'nun başka bir yerli halkı Hurriler ve güneydeki diğer Mezopotamyalı kavimlerle ilişkiler kurmalarına önayak olmuştur. I. Hattuşili yapmış olduğu Halep seferi sırasında Hurrilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Seferler sırasında önce Hurriler'in yaşadığı Alalah'ı (Tel Açana), ardından da Ursu (Urfa) şehrini ele geçirmiştir (Contenau 1948). Kizzuwatna Devleti, Alalah Devleti ve merkezi Wasuganni olan feodal Hurri-Mitanni Devleti, Hititlerin güneydoğu politikası üzerinde

engel teşkil edebilecek potansiyele sahiptiler. Hitit Büyük Kralı I. Suppiluliuma Mitanni Kralı Mattivvaza (Kurtivvaza) ile antlaşma yaparak, Hurriler'i Anadolu için tehdit olmaktan çıkarmayı amaçlamıştır. Yine de Hititler zaman zaman Hurrilerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. I. Hattuşili, egemenliğini bir an önce denize ve güneyin büyük merkezlerine ulaştırmak ve onların zenginlikleri ve gelişmiş medeniyetlerinden yararlanmayı hedeflemiş, Hititler Arzawa ülkelerine yaptığı seferlerle Akdeniz'e açılma olanağı bulmuştur. Ayrıca, Halpa'nın alınmasıyla yayılımın Kuzey Suriye'ye kadar genişleyerek, bölgeden ekonomik olarak faydalanmasını da sağlamıştır. I. Hattuşili Mezopotamya ve Suriye'ye egemen olduğu gibi, Anadolu'nun içlerine kadar sefer yapan Akkad kralı Sargon'u kendisine örnek almış olmalıdır. (Çolpan, 2008: 27-28)

Çekirdek bölgenin güneydoğusunda bulunan devletçikler ve şehirlerin Anadolu dışındaki diğer güçlerin egemenliğinde bulunması, Hititler için tehlike arz ediyordu. Bu sebeple, I.Hattuşili Mısır ve Mezopotamya'daki güçlerin etkisi altındaki modern adıyla Hatay çevresinde kümelenmiş olan Yamhad Krallığı'nı alarak kendini güçlü bir konuma getirmiştir. Hurriler'in güneydoğudaki yoğun varlığı ve Anadolu içlerine dek etkilerini genişletebilmeleri de Hititler'in onların yarattığı ve yaratacağı tehlikeleri önleme amacının da buraya yönelmelerine sebep olmuştur. (Yiğit, 2000: 87)

Ege Denizi, Kıbrıs ve Girit ile deniz ulaşımını kontrol altında tutabilmek için Hititler Arzawa sahillerinden ziyade Anadolu'nun güney kıyılarını tercih etmişler ve Pamphylia'yı yoğun bir şekilde iskan etmişlerdir. MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısında Hititlerin, Doğu Akdeniz'in ticaret merkezi olan Ugarit (Ras Şamra) ile yakın ilişkiler kurduğu, orada resmi görevliler bulundurduğu, Ugarit'in de, Boğazköy/Hattuşa'da, bugünkü bankaların işini yapan bir temsilcilik kurdukları, arkeolojik kazılardan anlaşılmıştır. Buna göre, Ugarit'ten yola çıkan gemiler yüklerini, Hititlerin denetimindeki Ura limanına boşaltıyordu. Hititlerin bu yolla aldıkları mallar arasında, bronz ve kalayın bulunduğu çivi yazılı tabletlerden kesin olarak anlaşılmıştır. Ura limanı onlar için oldukça önemlidir. Tarhundassa-Hulaja Nehri Ülkesi'nin sınırlarının batıda Parha (Perge)'dan Anadolu'nun güney sahilleri ve Kizzuwatna'yı kontrol ederek Konya-Kulu'ya kadar uzanmış olduğu anlaşılmaktadır. (Karauğuz, 1992: 178)

Kuzeydoğu Akdeniz Bölgesi, MÖ 2. binyılda Yamhad, Hitit Krallığı, Mitanni, Hitit İmparatorluğu ve Asur olmak üzere birbirini izleyen bölgesel güçlerin egemenliği altına girmiştir. Mitanni'nin saf dışı bırakılmasının ardından, bölge MÖ

14. yüzyılda tamamen Hitit kontrolü altına girmiştir. Ugarit'de bulunan bir metinden anlaşıldığı üzere, Hatti için Mukiş, yiyecek kıtlıkları zamanlarında önemli bir tahıl kaynağı oluştuyordu. Bu metinde, Mukiş'ten bir Ugarit gemisiyle Ura'ya gönderilen 2000 ölçek tahıldan bahsedilmektedir. MÖ 13. yüzyıl ve belki de daha öncesinden beri Mukiş ve Mısır'dan deniz yoluyla Anadolu'ya gönderilen bu tür tahıl nakliyatları yapılmış olabilirdi (Erdem 2002: 133). Mukiş'in Hatti'ye tahıl göndermede rol almış olması, çiftçilerinin büyük miktarlarda arpa ve buğday fazlası üretebildiklerine işaret etmektedir.

Kizzuwatna toprakları Pyramos (Ceyhan) ve Saros (Seyhan) nehirleri boyunca uzanmaktaydı. En parlak dönemlerinde ise Çukurova'dan, kuzeydoğuda Maraş ve Göksun'a kadar uzandığı düşünülmektedir. Kappadokia'nın güneyi bile bu krallığın bir parçası olabilirdi fakat I. Hattuşili yönetiminde olasılıkla Hitit tarafından yönetiliyordu. Kizzuwatna Krallığı'nın erken evreleri tam olarak bilinmemesine rağmen, I. Murşili'den sonra tahta çıkan Hantili tarafından eyalet olarak tanınmıştır (Sayce 1931: 427). Aşağı yukarı bu dönemde kral Pilliya Hitit kralıyla bir antlaşma imzalamış, ve bu antlaşmaya rağmen, "Adaniya şehri ülkesi" nin de dahil olduğu Kizzuwatna'nın, Hitit kralı Ammuna'ya karşı yapılan bir ayaklanmaya katılması, Hititler karşısında tam toprak bütünlüğüne sahip tamamen bağımsız bir devlet olmadığını göstermektedir. Bir nesil sonra, Kizzuwatna'nın göreceli bağımsızlığı İşputahşu tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Kilikia şehri Tarsus'ta bir damga mührü bulunan bu kral, bir kral olarak Hititlerle bir antlaşma imzalamıştır. Ehey, Pattatişşu gibi krallara politik açıdan bağlayıcı antlaşmalarda yapılan atıfların da gösterdiği gibi, Hatti'yle yapılan bu tür ittifaklar sık sık yenilenmiştir. İşputahşu Antlaşması Kizzuwatna'nın, Kuzey ve Doğu Kilikia'nın da ötesinde uzanan geniş topraklara hâkim, bağımsız bir resmi krallık olduğunu göstermektedir. Esas olarak Hurrielerin oturduğu İşmirika Ülkesi ve Kilikia'nın dışında yer alan Uruşşa ve İrita'nın da bu krallığın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de, MÖ 15. yüzyıl ortalarında, Kuzey Suriye'de Mitanni gücünün giderek artmasına rağmen, Kizzuwatna'nın politik etkisi Amanoslar ötesine ulaşmıştır. Ancak, MÖ 15. yüzyılın ikinci yansında, III. Tutmosis idaresindeki Mısırlılar'ın geri çekilmesini fırsat bilen Mitanni kralı Şauşattar, krallığını yeniden örgütlemiş ve politik hâkimiyetini Amanoslar'ın batısına kadar genişletmiştir (Yakar 2007: 325). Bunun sonucunda, Kizzuwatna bir süreliğine Mitanni yönetimine girmiştir. Her ne kadar Mısır ve Mitanni arasında Suriye'ye hâkim olma konusunda anlaşmazlıklar çıkmış olsa da, bu politik düzenleme IV. Tutmosis'in hâkimiyet döneminde (MÖ 1400 -1390) de devam

etmiştir. MÖ 14. yüzyıl başında, muhtemelen II. veya III. Tudhaliya döneminde, Kizzuwatna kralı Şunaşşura, Hititlerle bir antlaşma imzalayarak Hatti'ye olan sadakatini göstermiştir. Bu antlaşma Kizzuwatna'nın politik bağımsızlığını ciddi şekilde etkilemiş ve sınırlarını küçültmüştür. Doğu Kilikia yoluyla, Kizzuwatna üzerindeki güçlü Hurri politik etkisinin artması nedeniyle, Hititler politik antlaşmalarla bu bölgeyi kontrol altında tutmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu antlaşmanın öncesi ya da sonrasında Hatti'den Kuzey Suriye'ye giden bir geçiş koridoru arayan Hititlerin, Toros Dağları kuzeyinde biraz toprak verdikleri Kizzuwatna'yı İşmirika Antlaşması'nı imzalamaya zorladıkları anlaşılmaktadır. I. Arnuwanda döneminde büyük bir ihtimalle Toros Dağları'nın kuzeyindeki bölgeler artık Kizzuwatna'ya ait değildi ve statüleri de yan özerk bir vasal devlete indirgenmişti. Bu devlet, MÖ 14. yüzyılda tamamen Hatti topraklarına katılmıştır. (Çolpan, 2008: 29-30)

MÖ 15. yüzyıla girildiğinde Hitit krallık ve İmparatorluk arasında, olasılıkla Hurriler'in kuzeybatıya doğru sefer yapmaları sonucu, hakkında pek bilgi sahibi olmadığımız karanlık çağa girilmiştir. Bu evrede Hititler yoğun bir Hurri etkisi altında kalmışlardır. Hititlerin II. Tuthaliya ile eski gücüne tekrar kavuşmasının ardından, Mitanni Krallığı'na yapılan seferler öncelikli hale gelmiş, bu savaş en sonunda Şuppiluliuma (1380-1346) zamanında devleti imparatorluk haline dönüştürmüştür. Ülkenin toprakları bu süreçte yeniden genişler, Halpa ve Kargamış alınarak tüm Kuzey Suriye Hitit hakimiyeti altına alınır ve alınan bu iki önemli kentin yönetimine Şuppiluliuma'nın oğulları geçer. Bu mücadele, Kuzey Suriye üzerinde emelleri bulunan Mısır ile ittifak arayışı içine giren Hurrilerin kurduğu Mitanni Krallığı yıkılıp, Hitit Krallığı'na bağlı bir beylik durumuna düşünceye kadar devam etmiştir. İmparatorluk sınırlarının Suriye'den Lübnan'a kadar genişlemesinin ardından, Hititler Kuzey Suriye'yi kendi sınırlarının en uç kalesi olarak gören Mısır'ın etki alanına girmiştir. Bu çağda Eski Doğu dünyası, Mısır, Hitit Krallığı ve Aşağı Mezopotamya'daki Kassit egemenliği altındaki Babil Krallığı gibi üç büyük ve güçlü krallık arasında paylaşılıyordu. Mısır ve Hititler'in Kuzey Suriye için mücadeleleri onları büyük bir savaşla karşı karşıya getirmiştir. Savaş, 1286 yılında Hititler'in lehine sonuçlandı. II. Ramses, Hititler ile bir dostluk antlaşması yapmıştır (Gardiner 1960). Hitit kralı III. Hattuşili ve II. Ramses arasında gerçekleştirilen bu antlaşma ile Kuzey Suriye'de Hitit egemenliği kabul edilmiş olmakta ve konusu geçen bölgede başarı sağlamışlardır. Bugün de hala önemini yitirmeyen antlaşma, o dönemin iki büyük güç arasında gerçekleşen en önemli siyasal gelişme sayılmaktadır. (Çolpan, 2008: 30-32)

İKİNCİ BÖLÜM

HİTİT İMPARATORLUĞUNUN SONUNDA GEÇ HİTİT KRALLIKLARI

2.1. HİTİT İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI VE GEÇ HİTİT KRALLIKLARININ KURULUŞU

MÖ 13. yüzyılda Hitit imparatorluğu oldukça zayıflamış durumdaydı. Hasat pek verimli değildi ve kıtlığın önlenmesi için Mısır'dan tahıl ithal ediliyordu. Doğuda Assur baskısı devam ediyor, Suriye'deki birimler yükümlülüklerini yerine getirmiyordu. Kuzey- batıda ise Kaşka tehdidi devam ediyordu. II. Şuppiluliuma (MÖ 1207- ?) yönetiminde Suriye'deki birimlerin desteği yeniden alındı, Kıbrıs'ta isyancı veya yabancı istilacıların içinde bulunduğu bir deniz savaşında düşman mağlup edildi ve yukarı Mezopotamya'da muhtemelen Assurlular bozguna uğratılıp İşuva bakır yatakları üzerinde yeniden denetim sağlandı. Tüm bunlara rağmen olumlu gelişmeler bile Hitit İmparatorluğu'nu çöküşten kurtaramadı. "Deniz kavimleri" olarak adlandırılan göç dalgası yüzünden önce kuzeybatı ticaret yolları kesildi ardından Kuzey Suriye'ye kadar ulaşarak Hitit coğrafyasında yıkım ve talana sebep oldular. Böylelikle halihazırda zayıflamış olan Hitit imparatorluğu daha fazla karşı koyamadı. (Macqueen 2001: 55).

"Deniz kavimleri" olarak bilinen kitlesel hareketin etkisi Anadolu ve Kuzey Mezopotamya topraklarında oldukça yıkıcı olmuştur. Anadolu'da Hititler, Kuzey Suriye'de Hurri-Mitanni ve Mezopotamya'da Kassit (III. Babil) gibi MÖ 2. binde Önasya'nın başlıca güçleri yıkılmaktan kurtulamamıştır. Hititlerin ardından ortaya çıkan güç boşluğu ise yeni devletler tarafından doldurulmuştur. Anadolu ölçeğinde bu boşluktan faydalanan güçlerin başında batıda Frigler, doğuda ise Urartular gelmektedirler. Mezopotamya topraklarında ise Kassit'lerin yerini Yeni Assur Devleti almıştır. 20. Sülale mensubu Mısır firavunu III. Ramses'e ait aşağıda yer alan ve MÖ 1190 yılına tarihlenen yazıttan da anlaşılacağı gibi; III. Ramses adı geçen kavimler Mısır önlerinde durdurmayı başarmıştır.

"Adalar üzerindeki kavimler göç etmişlerdi. Bunların ordularından hiçbir memleket kurtulamadı. Hatti memleketlerinden Qode (Kadeş), Kargamış (Cerablus), Arward ve Alaşya (Kıbrıs) tahrip edildiler. Bunlar Amurru'ya yerleştiler ve halkını tamamen imha ettiler. Önlerinde bir ateşle Mısır'a doğru yürümeye başladılar. Bunların kuvvetleri Peleset, Theker, Shekelesh, Denyen, Weshesh gibi kavimlerden oluşuyordu. Bu kavimler Mısır'a ve dünyanın öbür ucundaki memleketlere kadar

ellerini uzatıyorlardı. Kalplerinde güven ve birçok planlar vardı...” (Burney, 2004: 247).

Buna rağmen 20. Sülale yönetimi bu kavimlerin baskılarına daha fazla karşı koyamayarak Kuzey Suriye’ye kadar olan topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiş ve geleneksel sınırlarına geri çekilmek zorunda kalmıştır (Cline ve O’Connor 2012).

Deniz kavimlerinin de etkisiyle MÖ 12. yüzyılın başlarında Hitit İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından güney ve orta Anadolu’dan Kuzey Suriye ve Kilikya’ya kadar uzanan topraklara göç eden Anadolu halkları, bu bölgede halihazırda yaşayan unsurlarla birlikte krallıklar kurmuşlardır (Akçay, 2014: 37). Hititler’in kültürel varisleri olan bu insanlar Urartu ile Frig egemenlik bölgelerinin arasında, Malatya’dan Kayseri’ye kadar olan bölgede, Antitoroslar’da Luwi, Antitoroslar’ın güneyinde Amurru ve Hurri Çukurova’da Hurri, halklarıyla birlikte yaşamışlardır. Çoğunlukla maden yataklarına yakın ve ticari rotalar üzerindeki stratejik bölgelerde kurulan bu krallıklar doğuda Yahudi krallıkları ile Mısır ve Assur İmparatorluğu, güneyde Arami, batıda Frigler, kuzeydoğuda ise Urartular’la çevrili bir coğrafyada yaşıyorlardı. Konuşlandıkları bu stratejik bölgeler sebebiyle komşu oldukları güçlü devletlerinin hedefi durumundaydılar (Khurt, 2009: 38). Tek başlarına Önyasya’nın baskın güçlerine karşı gelmekte zorlanan bu krallıklar kimi zaman büyük devletlerden birinin koruması altına girerek ya da kendi aralarında ittifaklar oluşturarak varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Syro-Hitit, Geç Hitit ya da Neo-Hitit olarak adlandırılan bu siyasal yapılar Luwi hiyeroglif yazısını ve Lubarna, Mutallu, Katuzili gibi eski Hitit kral adlarını kullanıyorlardı. Kuzey Suriye ve Anadolu şehir devletleri yapılarında farklı etnik unsurlar barındırıyordu. Göç yoluyla gelen kavimler ise bir yandan burada buldukları Hurri ve Hitit kökenli topluluklarla, diğer yandan yeni gelen Arami unsurlarla kaynaşarak bölgedeki demografik yapıyı büyük ölçüde etkilemişlerdir. (Doğancı 2018: 6, Darga 1992)

Deniz kavimlerinin meydana getirmiş olduğu siyasi boşluktan faydalanarak, Arami kabileleri sızıntı halinde asırlarca kuzeye doğru göç ederler. Kadeş’in ardından Mısır’ın bölgeye olan ilgisinin azalmasıyla Filistin’den Kuzey Suriye’ye kadar küçük krallıklar kurma fırsatı bulan Aramiler, Güneydoğu Anadolu’da Hitit İmparatorluğu’nun yıkılışının ardından bölgede yaşayan veya kendilerine oranla kısa göçlerle bölgeye gelmiş Hitit nüfusuyla karşılaşmışlardır. Kimileri kurulmuş olan yerel kralların idaresi altında yaşarken kimileri de Bit-Zamani kabilesi gibi Diyarbakır civarında, Bit-Adini gibi Fırat Nehri kıvrımı içerisinde, Bit-Agusti gibi Fırat ile Karasu

arasında, Bit-Gabbar gibi Gaziantep çevresine veya Bit-Brutaş gibi Kayseri civarına yerleşerek yerel yönetimler oluşturmuşlardır (Gruneý 1990: 35-37). Bölgeye yerleştiklerinde alışkın oldukları göçebe yaşam tarzından ziyade yerleşik hayatı tercih etmişlerdir. Geç Hitit kentlerinde görülen Arami etkisi onların bu yerleşimlerde yaşamlarını sürdürerek diğer topluluklarla entegre olabildiklerini göstermektedir. Buna rağmen bölgedeki Hitit etkisi uzun süre baskın olarak devam etmiştir (Harmanşah 2013: 67-68).

Geç Hitit Krallıklarına dair bilinenler büyük ölçüde Assur metinlerine dayandırılmaktadır (Yiğit 2000: 177). Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından Önasya'daki siyasi düzen Assur lehine değişmeye başlar. Hititler'in yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluktan yararlanan Assur kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) Fırat Nehri'ni geçerek ve Yeni Assur Dönemi'nin emperyalist politikalarının temelini atmıştır (Dinçol, 1982: 122). Geç Hitit Krallıkları ile Assur arasındaki ilişkilerin vasa, kukla ve eyalet üçlü aşamasında birbirini izlediği söylenebilir (Russell, 1987: 56). Özellikle MÖ 9. yüzyıldan itibaren Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu kesin olarak Assur etki alanına girmiştir. Assur kralları Geç Hitit Krallıklarını vergiye bağlayarak sıklıkla içişlerine karışmışlar, ancak bölgeyi kalıcı olarak ele geçirememişlerdir (Macqueen, 2001: 171).

Assur metinlerine göre tespit edilen Geç Hitit Krallıkları ve hüküm sürdükleri bölgeler Hitit krallık ve imparatorluk dönemlerindeki coğrafi isimlerden oldukça farklıydı. Bu krallıkların en önemlileri ve hüküm sürdükleri bölgeler bazı araştırmacıların farklı görüşleri olmasına karşın genel hatlarıyla şöyleydi: Kuzey Suriye'de Cerablus çevresinde yer alan Kargamış, Malatya çevresini içine alan Melid, Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Ürgüp'ü kapsayan Tabal, Adıyaman ve çevresine konumlandırılan Kummuh, Maraş ve Gaziantep'in merkezini oluşturduğu Gurgum, Adana ve dolaylarına yani Çukurova Bölgesi'ne lokalize edilen Que, bunun hemen kuzeyindeki Toros dağlık yöresinin bulunduğu Hilakku, Gaziantep'in güneyinde Fevzipaşa istasyonu yakınındaki Zincirli (Sam'al), ve Antakya dolaylarındaki Pattin (Şekil 4) (Grayson, 1998: 131; Doğancı 2018: 7).

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından, emperyal yapı ortadan kalmış olmasına rağmen yüzyıllar boyunca Geç Hitit kentlerinde Hitit karakteri yaşamaya devam etti. Suriye'de artan Arami ve Fenike varlığı Hitit kültürüyle etkileşime girerek melez ve bir o kadar da eşsiz bir kültürün ortaya çıkmasını sağladı. Siyasi tarihin oluşmasını sağlayan kaynaklar ilerde bölge yerleşimlerini imparatorluk topraklarına katacak olan Assur'dan sağlanırken, arkeolojik kanıtlar, mimari kalıntılar ve Luwi,

Arami ve Fenike dillerinin kullanıldığı yerel hiyeroglif yazıtlarının içerikleri diğer kaynaklarla eşleştirilebilmektedir (McMahon 1989: 76). Hitit İmparatorluk döneminde de önemli bir merkez olan Kargamış'ın bu değişime önderlik ettiği ve diğer tüm merkezlerce örnek alındığı gözlemlenebilmektedir (Weeden 2013: 8-9).

Que Krallığı Adana Çukurova ve çevresine lokalize edilmektedir. Luwi kaynaklarına göre Adanawa olarak adlandırılan krallık birçok antik kaynakta batı komşusu Hilakku ile birlikte anılmaktadır. Bölgenin ismi ilk olarak karşımıza MÖ 15. yüzyılda Hitit Kralı Ammuna'ya isyan eden ülkeler arasında "Adaniya" olarak çıkar. Demir Çağı'nda Geç Hitit Krallıkları'nın ortaya çıktığı süreçte adını korumuş olması bölgede Luwi nüfusunun büyük ölçüde korunduğuna bir işaret olarak kabul edilebilir (Bryce 2012: 154). Que Krallığı'nın bilinen ilk kralı Kate/Kati'dir. Assur kayıtlarına göre, Kral III. Salmaneser'in ilk görev yılı olan MÖ 858'de, Geç Hitit Krallıkları'nın Assur'a karşı yaptığı ittifaka katılan Kate ve batı komşusu Hilakku Kralı Pihirim'in isimleri yer almaktadır. Aynı yıl III. Salmaneser tarafından bu ittifak bozguna uğratılmış ve ilerleyen süreçte Kate'nin kardeşi olan Kirri Salmaneser tarafından tahta çıkarılmıştır. Que'nin bilinen ikinci kralı olan Kirri ile ilgili bundan başka bir kayıt henüz ele geçmemiştir (Ussishkin, 1969:124; Dinçol, 1982:130). Karri'nin ardından kaynaklarda rastladığımız Que kralı Warika'dır. Assur kaynaklarında adı Urikki olarak verilen kral, Assur kralı III. Tiglat-Pileser ve Urartu Kralı II. Sargon ile çağdaş olarak MÖ 730'lardan itibaren hüküm sürmüş olmalıdır. Adı, Adana'nın Çine Köy'ünde 1997 yılında bulunmuş bir heykelin kaidesinde geçmektedir. Literatüre Çineköy heykeli olarak geçen bu eserde, Fırtına tanrısı iki boğanın çektiği bir arabanın üzerinde ayakta durmaktadır. Bu kompozisyon Aslantepe ve Kargamış örneklerinden de bilinmektedir. Kaidesinde yer alan yazın Fenike ve Luwi dilinde olmak üzere iki dilde yazılmıştır (Yakubovich 2015: 42). Bu yazıtta göre Kral Warika kendisini tanıtır, orduları güçlendirdiğinden ve "Assurlular benim annem ve babam oldu" tabiriyle Assurlularla kurduğu yakınlığı anlatır (Tekoğlu and Lemaire 2000: 961-1006). Çukurova'nın kuzeydoğusunda, Ceyhan Irmağı'nın batı yakasında, Adana'nın Kadirli ilçesine 20 km mesafede yer alan kale kalıntılarından ele geçen Karatepe-Arsıntaş çift dilli yazıtı hem bulunduğu yer hem de Kral Warika hakkında bilgi vermektedir. Kapılardaki kabarmadan öğrenildiği üzere bölgenin adı Azatiwataya'dır (Payne 2012: 25). Kapı kabartmalarının yanı sıra fırtına tanrısının gövdesinde bulunan Luvi ve Fenike dillerindeki yazıtın kalenin kurucusu Azatiwatas tarafından yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtta göre Azatiwatas ovanın üçra köşelerine kaleler kurmuştur ve Kral Warika'ya (Urikki) hizmet etmektedir. Çineköy

yazıtında Kral Warika'nın kendini tanıtırken dile getirdiği Mopsos hanedanlığı bu yazıt içinde de geçmektedir. Mopsos'un Yunan mitolojisindeki bir kahin olduğu bilinmektedir. Kökeni ise kimi görüşlere göre Kral Warika'ya dayandırılmaktadır (Özyar 2011: 387). Warika'nın ardından Que'nin ismi bilinen kralı yoktur. Bölgenin en azından Assur Kralı Ashurbanipal (MÖ 668-630) iktidar yıllarının sonuna kadar Assur toprağı olarak yönetildiğı bilinmektedir.

Que Krallığına ev sahipliğı yapan Adana'nın hemen güneyindeki dağlık bölgede Hilakku Krallığı yer almaktadır. Que Krallığı gibi Luwili unsurların da barındığı düşünölen bölgede ne yazık ki hiç Luvi yazıt veya kabartması bulunamamıştır. Dolayısıyla Assurluların Hilakku diye hitap ettiğı bölgenin yerel unsurlarca kullanılan adı bilinmemektedir. Bölgenin bilinen ilk kralı Pihirim'dir. Que Krallığı anlatılırken değinildiğı üzere, Que kralı Kate ile Assur'a karşı bir ittifak oluşturan krallıklardan biridir ancak III. Salmaneser'in seferiyle MÖ 858 yılında bozguna uğramışlardır. Bu bozgunun ardından Hilakku'nun Assur himayesi altına girdiğı düşünölmektedir. Assur Kralı II. Sargon (MÖ 721-705) döneminde Tabal Kralı Ambaris'in, II. Sargon'un kızıyla evlenmesi üzerine Hilakku Ambaris'e hediye edilmiştir. Ambaris'in ardından Hilakku'nun yeniden bağımsız bir kral tarafından yönetildiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. (Bryce 2012: 162)

Assur kaynaklarında karşımıza çıkan bir başka krallık ise Tabal'dır. Tabal aslında tek bir krallıktan daha çok, küçük krallıkların birleşmesinden oluşan bir konfederasyon olarak tanımlanabilir (Duymuş 2011: 37). Bölgenin sınırları, kuzeyde Kızılırmak kavsine güneyde Toros Dağ silsilesine batıda ise Tuz Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Kabaca Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Aksaray illerini kaplayan krallıktan Assur kaynakları ilk kez III. Salmaneser (MÖ 858-824) döneminde söz eder. Bu dönemde Assur'un Anadolu'ya birçok kez sefer yaptığı bilinmektedir. Seferler sonucunda Kargamış Assur egemenliğı altına girmiş, diğör bölge krallıkları olan Melid, Que ve Tabal haraca bağlanmıştır. III. Salmaneser bölgede kurulmuş 24 krallıktan bahseder (Barnett 1975: 421). Yaklaşık olarak bir asır sonra Tiglat-Pileser (MÖ 745-727) döneminde bu krallık sayısında azalma görmekteyiz. Kaybolan krallıkların kendilerinden daha güçlü olan Tabal krallarının himayesi altına girmiş olabileceğı düşünölmektedir. Atuna, Tuwana, Ishtuada, Hnupishna ve Tabal olmak üzere, bölgede Assur'a vergi veren toplamda 5 krallığın adı bilinmektedir. Assur kaynaklarına göre Tabal kralı olarak tanımlayabileceğimiz ilk isim Tuwati'dir. III. Salmaneser MÖ 837 yılındaki Anadolu seferinde Kral Tuwati'nin topraklarını istila ettiğinden ve Tuwati'liyi Artulu isimli bir kente sığınmaya zorladığından söz eder.

Ardından oğlu Kikki'nin teslim olup vergi vermeyi kabul etmesi üzerine Artulu'nun kuşatmasına son verdiğini belirtir. Bu sebeple Tuwati'nin ardılının Kikki olduğu düşünülmektedir. Nevşehir'in Acıgöl ilçesinde bulunan Topada yazıtı hanedanlığın devamı ile ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Topada yazıtında Tabal Kralı Wasusarma'dan bahsedilir. Hem Wasusarma hem de babası olarak tanımlanan Tuwati için "Büyük Kral" ibaresi kullanılır. Bu durum oldukça ilgi çekicidir. Kargamış Kralı Kuzi-Teşüp örneğinde olduğu gibi, olasılıkla bu ünvanı daha önce kullanmış olan Hitit krallarına bir öykünme söz konusudur (Bryce 2012: 143). Wasusarma olasılıkla vergisini geciktirdiği veya ödemediği için Assur tarafından tahttan indirilerek yerine oğlu Hulli geçirilmiştir. Assur kralı V. Salmaneser (MÖ 726-722) tarafından ailesi ve ardılı olacak oğlu Ambaris ile birlikte Assur'a sürülür. Assur'un yeni kralı tarafından II. Sargon (MÖ 721-705) tarafından Ambaris Tabal tahtına çıkarılır ve II. Sargon'un kızıyla evlendiği için Hilakku toprakları hediye edilir. Geliştirilen bu organik ilişkilere rağmen, MÖ 713 yılında II. Sargon Ambaris'i Urartu ve Friglerle ittifak yaparak kendisine ihanet etmekle suçlar ve Tabal'ı elinden alarak yerine bir Assur valisi atar. Tabal Krallığı'nın tamamen Assur yönetimine girdikten sonra ne kadar daha faaliyet gösterdiği bilinmemektedir (Pullu 2011: 390).

Assur kayıtlarına göre "Unqi" olarak bilinen Pattin Krallığı Antakya ve Amuk ovasına yayılmıştır. Assur kaynaklarına göre krallığın başkenti Kunalua olarak belirtilmiştir. MÖ 12. yüzyılda Alalah'ın terk edilmesi sonucunda oluşan boşluğu Tell Tayinat'ın doldurduğu, (Harrison 2009) ve bu kentin de başkent olarak anılan Kunalua olduğu düşünülmektedir. Kazılarda bulunan "Bit-Hilani" tipindeki saray kompleksi bu düşüncüyü destekler niteliktedir (Hawkins 2009: 171-172). Pattin'de kral olarak tanımlanabilecek ilk kişi Lubarna'dır. Assur kayıtlarına göre II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) Fırat ve Akdeniz kıyıları seferinde Kargamış'ın ardından ordularını batıya Pattin üzerine yönlendirir ve krallığı haraca bağlar. MÖ 858'de ise III. Salmaneser Gurgum, Sam'al ve Pattin krallıklarınca yapılan bir ittifak ordusuna karşı savaşı. Bu esnada Pattin'in başında Sapalulme adında bir kral vardır. İsmi büyük ölçüde Hitit etkisi taşıyan Sapalulme ve ittifak ordusu Assur tarafından yenilgiye uğrattılır ve Pattin önemli ölçüde toprak kaybeder. Savaşın hemen ardından MÖ 857 yılında Assur metinlerinde Qalparunda adında bir Pattin kralı karşımıza çıkar. Metinlere göre bu kral Assur'a vergi vermektedir (Bryce 2012: 132). Qalparunda'nın ardılı olan Kral II. Lubarna döneminde Pattin'de taht kavgaları baş gösterir. II. Lubarna'nın tahtı Surri tarafından MÖ 831 yılından gasp edilir. Bunun üzerine Assur olaylara müdahale ederek Surri'nin yerine Sasi'yi tahta çıkarır.

Sasi'nin ardından yaklaşık olarak bir asırlık bir süre boyunca Pattin Krallığı'nın politik durumuyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak MÖ 739 yılında III. Tiglat-Pileser'in Pattin kralı Tutammu'yu ihanetle suçlayarak krallığa sefer yaptığını biliyoruz. Bu seferin sonucunda Pattin Assur'un bir eyaleti haline getirilir ve Assur yıkılıncaya kadar öyle kalır (Alparslan 2011: 387).

2.2. GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA KURULMUŞ GEÇ HİTİT KRALLIKLARI

2.2.1. Melid Krallığı

Assur kaynaklarında Milidia, Melid, Meliteia gibi isimlerle karşımıza çıkan krallığın aynı isimdeki başkenti, yukarı Fırat'ın batı yakasında, içinden Tohma Suyu'nun Fırat nehrine doğru aktığı ovanın güneyinde yer almaktadır. Bu yerleşime dair kalıntılar Orduzu köyü yakınlarındaki Aslantepe'de, MÖ 5. binyılın sonlarına kadar uzanan höyüğün üst katmanlarında rastlanmıştır. Günümüz Malatya'sının 7 km güneydoğusunda yer alır. Fırat nehri bu ovada büyük bir kavis çizerek yavaşlar. Bu da nehrin rahat geçilebileceği anlamına gelir (Özyar 2011: 371).

Melid'e Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından, hanedanlığın en önemli ismi olan ve "Büyük Kral" ünvanına sahip Kargamış hakimi Kuzi-Teşüp'ün hakim olduğunu biliyoruz (Hawkins 1988). Assur kaynaklarında Melid ilk defa Assur kralı I.Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) döneminde geçmektedir. Assur kralı, Amurru seferine giderken "Büyük Hatti Ülkesi" olarak nitelendirdiği Melid şehrine gelir ve Allumari adındaki bir şahıstan haraç alır (Bryce 2012: 100).

Yaklaşık olarak MÖ 850 ile MÖ 650 arasındaki iki yüz yıllık bir süreç boyunca Melid Krallığı'na dair bilgilerimizin çoğunu Assur ve Urartu kaynaklarından edinmekteyiz. Krallığın adı bu kaynakları göre Melid ve Meliteia biçimindedir. Assur kralı III. Salmaneser (MÖ 858-824) döneminden başlayarak Melid düzenli olarak bölgedeki karışıklıkların içinde yer almıştır. Ertesi yüzyılda ise Urartu kralları Minua, I. Arğişti ve II. Sarduri'nin egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu durum Assur kralı III. Tiglat-Pileser'in MÖ 743 yılında bölgeye yaptığı sefere kadar devam etmiştir. Arpad ve Urartu güçlerini yenilgiye uğratan Assur'un başı çektiği ittifak güçlerine Melid'in de destek verdiğini biliyoruz. Büyük olasılıkla II. Sargon'un karşılık vereceği döneme kadar krallık Assur'a bağlı kaldı. Malatya çevresinde bulunmuş Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen hiyeroglif yazıtlardan Melid Krallığında yönetimin iki sülalede olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki "Kuzi-Teşüp" ailesi

diğeri ise CRUS+RA/I-sa diye yazılıp Taras diye okunduğu düşünölen ailedir (Hawkins 1995: 84).

MÖ 12. yüzyılın başları ve ortalarında yaşamış olan Kuzi-Teşüp'ün Melid Kralı olduğuna dair bir kanıt yoktur. Onun döneminde Kargamış yönetiminde olan Melid, olasılıkla bağımsızlığını barışçıl yollardan aldı. Bu çıkarımın yapılmasını sağlayan bilgi ise Runtiya ve Arnuwanti ismiyle ilerde tahta çıkacak olan bu isimlerin Kuzi-Teşüp'ün torunları olmaları. (Bryce 2012: 101)

MÖ 12. yüzyılın sonlarında bahsi geçen yazıtlara göre her hangi bir yönetici sıfatı taşımayan PUNGUS-mili ismi karşımıza çıkar. Olasılıkla Kuzi-Teşüp'ün oğlu olan bu kişi Runtiya ve Arnuwanti'nin babasıdır. Melid'in Kargamış Krallığı'na bağlı olduğu dönemde Malatya'da görev yapan bir yönetici olduğu düşünülmektedir. Eğer PUGNUS-mili yönetici değil de bağımsız Melid'in kralı olduysa, bu da yazıtlarda kral sıfatını kullanan kişilerin çocukları olduğunu işaret eder. Melid Krallığı'nın açık bir şekilde ifade edilen ilk kralı ise Kuzi-Teşüp'ün torunu ve PUGNUS-mili'nin oğlu Runtiya'dır. Adının geçtiği iki adet yazıttan anlaşıldığına göre Runtiya şehrin onarımı, nüfusun yerleştirilmesi yol ve bina yapımı gibi bayındırlık faaliyetlerinde bulunmuştur. Bunlar olasılıkla Geç Tunç Çağı'ndaki ayaklanmaların ardından terkedilmiş, harabe haline gelmiş bölgelere yapıldı (Bryce 2012: 102; Frangipane 1993).

Tohma-Su ırmağının kuzey kıyısına yakın İspekçür köyü yakınlarından ele geçmiş bir stel (Şekil 5) bize II. Arnuwanti yani Arnuvanti'nin torunu ve soyağacı hakkında bilgi vermektedir. Dört yüzü olan stelde yazıtın yanı sıra figürlü bir libasyon sahnesi de vardır. Yazıttan yapılan çıkarıma göre, eğer Runtiya ülkeyi kardeşi Arnuwanti ile birlikte yönetmediyse, ki bu oldukça sıradışıdır Arnuwanti Runtiya'dan hemen sonra gelen kral olmalıdır. Bu taht değişiminin sebebini veya buna sebep olan koşullar hakkında henüz bir bilgi bulunmamaktadır (Hawkins 2000: 142-144).

Malatya'nın Darende ilçesinin 2 km batısında bulunan bazalt bir stel (Şekil 6) bulunmuştur. Dört yüzü bulunan bu stelin bir yüzünde altı satırlık Luvise bir yazıt yer alırken, diğer üç yüzünde sırasıyla ellerinde kase ve asa tutan kentin tanrıçası Hepat, aslan üzerinde ayakta duran ve elinde bir kase tutan tanrı Sarruma ve sağa dönük bir erkek figürünün libasyon sahnesi yer almaktadır. Yazıtta göre baş karakter kendini Melid Kralı II. Arnuwanti olarak tanıtır. Bunun yanı sıra I. Arnuwanti'nin torunu ve II. PUNGUS-mili'nin de oğlu olduğunu söyler. Yazıtta yer alan II. Arnuwanti'nin soyağacı tarihlemesine göre Kuzi-Teşüp'ün soyunun 4.kuşağından

bahsedilmektedir. Bu da bize yazıtın MÖ 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilmesini anlamlı kılmaktadır (Hawkins 2000: 145-146).

Kuzi-Teşüp hanedanlığının sonra ermesinin ardından başka bir sülaleden bahsetmek mümkündür. MÖ 11. yüzyılın sonu ve MÖ 10. yüzyılın başına gelindiğinde karşımıza yazıtlarda CURS+RA/I-sa diye yazılıp Taras diye okunan bir yönetici çıkar (Hawkins 1982: 435). Taras'ın Kuzi-Teşüp hanedanlığından sonraki yönetici sülalenin ilk kralı olup olmadığı net olarak bilinmemektedir. Kahramanmaraş'ın Elbistan ilçesine bağlı Izzın köyü yakınlarındaki bir mezarlıkta ele geçen stel (Şekil 7) bu döneme ışık tutabilecek niteliktedir. Dört yüzünde Luvicede yazılmış stelin okunabilen satırlarına göre; Taita yerleşimini kuran Melid hükümdarı Taras'ın ülkesinin sınırlarını genişlettiğinden bahsedilmektedir (Hawkins 2000: 160). Taras hanedanlığının takipçi krallarına dair bilgileri ise Aslantepe kazılarında bulunmuş yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bahsi geçen yazıtlara göre Kral Halpasulupi Taras'ın torunu ve Wasu(?)runtiya'nın oğludur. Buradan yapılabilecek çıkarıma göre ise Taras ile Halpasulupi arasında Wasu(?)runtiya adında bir kralın iktidar dönemi olmalıdır (Bryce 2012: 106).

Olasılıkla Aslantepe'den ele geçmiş geyik avı sahneli bir ortostat bugün Louvre Müzesinde sergilenmektedir. Geyik avı sahnesinin hemen üzerindeki Luvicede hiyeroglif tercümesi "Bu atışlar Suvarimi oğlu Mariti'nin" şeklinde tercüme edilmiştir (Guillaume 2018: 52). Bu yazıtta ismi geçen Suvarimi ve oğlu Mariti'nin Melid'in birbirini takip eden dönemlerde kralları olduğuna dair öneriler vardır. Ancak bu isimler yerli veya komşu kaynaklar tarafından hala onaylanamamıştır. Eğer gerçekten böyle bir durum varsa yönetim yılları MÖ 10. yüzyılın içinde tarihlendirilmelidir (Bryce 2012: 107).

III. Salmaneser MÖ 853 ile 844 yılları arasında Fırat Nehri'nin doğusunda yaptığı seferlerde Melid Krallığı'nda Lalli isimli bir kraldan bahseder. Yaklaşık bir asırlık bilgi boşluğunun ardından Lalli Melid Krallığı'nın bahsi geçen ilk kralıdır. Assur yıllıklarında göre Salmaneser MÖ 835 yılından ondan haraç almıştır. Bunun dışında Lalli ile ilgili günümüze ulaşan başka yazılı kaynak bulunmamaktadır (Reade 1978: 251).

Kral II. Sarduri (MÖ 765-733) dönemine tarihlenen Urartu kaynaklarında Melid kralı Hilaruada diye bir şahıstan bahsedilmektedir. Bu bilgiler Malatya-Sivas yolu üzerindeki Malatya'nın Hekimhan ilçesinin Boğazgören/Şırzı ilçesine 8 km mesafedeki kayaya oyulmuş Luvi hiyeroglifli yazıttan gelen bilgilerle örtüşmektedir. Yazıt olasılıkla yol yapımı veya benzeri bir projeyi onurlandırmak amacıyla

yazılmıştır. Yazıt aynı zamanda Runtiya'ya bağlılık bildirmektedir. Hükümdarın adı "Shawi oğlu Runtiya" olarak belirtirmişti. Sahwi, Urartu metinlerinde geçen Melid kralı Hilaruada'nın babası olan Sahu olduğu tahmin edilir (Dillo 2013: 340). Urartu kaynakları bize Hilaruada'nın saltanat yıllarının 8. yüzyılın başına uzandığını söylemekte. I. Argiştî'nin (MÖ 787-766) dördüncü saltanat yılında, yani yaklaşık olarak MÖ 784 yılında Melid'e saldırdığını söyler. Bize verdiği bilgilere göre Hilaruada hala tahtadır. MÖ 760 yılında I.Argiştî'nin halefi II. Sarduri döneminde Melid kralı Hilaruada'nın hala tahtta olduğunu görüyoruz. MÖ 743 yılında III. Tiglat-Pileser Urartu ve Arpad koalisyonunu dize getirdiğinde Hilaruada yine tahtındadır (Bryce 2012: 108).

Hilaruada'nın ardından, elimizde hiç hiyeroglif Luvi yazıtı olmamasına rağmen dört adet Melid kralının daha adını biliyoruz. Bunlardan biri, Hilaruada'nın olasılıkla halefi olan Sulumal. III. Tiglat-Pileser'in metinlerinde Melid kralı olan Sulumal'ın, Assur'a karşı kurulmuş olan koalisyonun II. Sarduri ile birlikte yönetiminde yer aldığından bahsedilmektedir (Hipp 2014). Olasılıkla bu sebeple Sulumal III. Tiglat-Pileser'e haraç ödeyenler arasına adı yer almaktadır. Melid Krallığının bir sonraki kralı Gunzinazu olarak bilinmektedir. Hakimiyetinin tam olarak ne zaman başladığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Ancak II. Sargon'un (MÖ 721-705) yıllıklarında Gunzinazu'nun Assur karşıtı ayaklanmaları desteklediği için yaklaşık olarak MÖ 719 yılında tahtından indirildiğini biliyoruz. II. Sargon'un Melid tahtına Gunzinazu'nın ardından Tarhunazi'yi getirdiği bilinmektedir. Daha sonra Tarhunazi'yi yeminini bozmak, haraç vermemek ve hainlikle suçlamıştır. Assur kaynaklarına göre Tarhunazi tahta çıktıktan sonra Gurgumlu Tarhulara ile birlikte Muşki Kralı Mita ile ittifak yapmıştır. Bunun üzerine II. Sargon'un tahta çıkışının onuncu yılında (yaklaşık olarak MÖ 712) bu ittifaka karşı sefer gerçekleştirmiş ardından Tarhunazi ve Tarhunlara'yı mağlup etmiştir. Yine II. Sargon'un yıllıklarına göre Tarhunazi ve ailesi beş bin askerleri ile birlikte Assur'a götürülmüş ve Melid Krallığının yönetimi sadık Kummuh kralı Mutallu'ya teslim edilmiştir. (Bryce 2012: 109-110)

Arslantepe Geç Hitit Dönemi'nde Melid Krallığı'nın başkenti olur ve bu değişim arkeolojik bakımdan höyüğün kuzeydoğu yamacında ortaya çıkar. Bu alanda meşhur Arslanlı kapı ile saray kalıntıları açığa çıkarılır. L. Delaporte tarafından 1930'lu yıllarda bulunan Arslanlı Kapı, her iki tarafta da yer alan ve blokların yüksek kabartma tekniği ile biçimlendirilmesi sonucu yapılan aslan heykellerine, üzerinde süslemelerin alçak kabartma tekniği ile imal edilen ortostatlar

eşlik eder. Ortostatların üzerinde libasyon ve kutsal av sahneleri yer alır. Aslanlı Kapı, kral heykeli ile birlikte günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Höyüğün kuzeydoğu yamacında gerçekleştirilen İtalyan Heyeti kazı çalışmaları III ve II. tabakalara (Geç Hitit) tarihlendirilen domestik yapıların açığa çıkarılmasını sağlamıştır (Steadman ve McMahon 2011: 986). Bu yapılar içindeki dikdörtgen planlı ve kerpiç duvarlı olan daha sonra taş temele kadar tıraşlanmış ve bir çeşit saray olarak kullanılmış olmalıdır. Bu alanda yeniden başlatılan son dönem kazı çalışmalarında görkemli bir sütunlu yapı keşfedilmiştir. Bu büyük yapı fonksiyonel açıdan kent girişi ile bağlantılı bir yapıdır. Daha alttaki katmanlarda ise bir savunma sistemi ile karakterize edilir. Savunma sistemi büyük ihtimalle içkaleye giriş kapısı olan ve iki orthostat ile varlığı kanıtlanan bir sistem ile ilişkilidir ve bu giriş kapısı, Arslanlı kapı giriş kompleksi ile büyük benzerliğe sahiptir. Ancak orthostatlar üzerindeki kabartmalar stilistik açıdan Delaporte tarafından bulunan Arslanlı kapı orthostatlarından oldukça farklıdır. Keramik imalatında ise hala Geç Tunç Çağı özellikleri görülmeye devam ederken, özellikle Orta Anadolu ve Kuzey Mezopotamya tipleri ile büyük yakınlıklar barındırır. Geç Hitit Dönemi Arslantepe'nin güç ve refah döneminin sonu ile eşleştirilir. MÖ 712 yılında şehir Assur kralı II. Sargon tarafından fethedilir ve ardından yerleşme kesin olarak terkedilir (Alvaro 2010: 275). Aslanlı Kapı, Kral Sulumeli'nin dört tanrının önündeki libasyon sahnesine bakıldığında; (Şekil 8) sol kol, pek çok örnekte olduğu gibi vücudun önünde dik veya ileri uzatılmış bir simge ile tasvir edilmiştir. Sağ kol ise bedenin üzerinde ve bedeni keser biçimde yapılmıştır. Bacakların tasvirinde bir sertlik ve diklik dikkat çekicidir. Ayrıntı olarak kısa giysinin tercih edildiği figürlerde baldırlar şişkin, dizler yumru formunda ve çevresinde halka formuyla gösterilmiştir. Eklemler, kollar ve bacaklar hiç çizilmediği için bu figürler güçsüz ve hareketsiz bir kompozisyon oluştururlar. Bacaklardaki hareket, iki bacak profilden ve açık olarak tasvir edilmiş, böylelikle figüre hareket kazandırılmak amaçlanmıştır. Kompozisyona hareket ve devinim veren bacakların kesişmesi gibi ustalık isteyen hareketler henüz görülmemektedir. Tanrı uzun giysiler altında hareketsizdir. Kısa giysiler bele oturtulmuş ancak belin inceliği ve kalçaların formu tam anlamıyla vurgulanmamıştır (Metzger 1978: 195; Darga 1992: 227).

Sulumeli Steli'ne (Şekil 9) adını veren, kabartmanın yan tarafındaki "Kral Rahip Sulumeli" yazıtıdır. Figürün boyun tasviri tam anlamıyla yapılmamış. Baş neredeyse omuzlar üstüne oturtulmuştur. İyi korunmuş yüz geniş olup, çift çizgiyle konturları vurgulanmış badem formu göz oldukça şematiktir. Dirsekler, Aslanlı kapı

kabartmalarında görülenlerden daha vurucu betimlenmiştir. Sol kol ilerde, yüzün önünde dik durmaktadır. Stelin cephesinde izlediğimiz figürün saçları alın ve ense üzerinde spiral şeklinde olmasına karşın, yan taraftaki “Kral Rahip Sulumeli” figürü rölyefinden saçların bukleleri ve dalgaları ayrıntısıyla tasvir edilmiştir. Bu stelin cephesindeki, sağ elinde tanrısal bir silah, topuz taşıyan ve başının üzerinde çift kanatlı iki güneş kursu taşıyan kısa, giysili ve sakalsız genç erkek figürünü olasılıkla Güneş tanrısı veya ölmüş bir kral olmalıdır. (Darga 1992: 228)

Aslan Avı Sahnesi’nde (Şekil 10) ise tüm figürler birbirinden ayrı değil, bir bütünün elemanlarıdır. Avcılar, at, iki tekerlekli at arabası, köpek ve aslan kompozisyonun tamamlayıcı birer birimidir. Figürlerin hareketleri, sahneyle doğru orantılı olarak duruşlarına yansımıştır. Dikey ve yatay çizgilerin yanında eğik çizgiler de görülmektedir. Örneğin yayı çeken avcının omuzları hafif eğik, atları süren avcı da öne eğilmiştir. Şaha kalkmış aslanın bedeni ve av köpeğinde de hareket gösteren hatlar hakimdir. Vücutlardaki organik birleşim iyi tasvir edilmiştir. Bel bölgeleri ince ve kollar omuzlardan organik şekilde uzanarak harekete uygun olarak dirseklerden kıvrılmaktadır. Çekilen ok, figürün arkasında gözükmektedir. Ellerdeki parmakları bile özen gösterilerek tek tek vurgulanmıştır. Yüzler geniş biçimlendirilmiş, ince dudaklı küçük ağız ve çene içeri çekiktir. Yanaklar hafif dolgun, gözler profilden gösterilmiş ve alnın altında, kulak seviyesinde yer almaktadır. Avcıların saçları volüt biçimli birer topuz olarak ensede toplanmıştır (Darga 1992: 241).

2.2.2. Kargamış Krallığı

Yukarı Fırat’ın suları, Doğu Anadolu dağlarında Birecik’te belirir ve güneye doğru geniş bir vadide alçak tepeler arasından Meskene’ye kadar akar. Buradan Güneydoğu Mezopotamya ovasına kadar kıvrılır. Nehrin bu orta düzlüğü çevresinde nehrin vadisinin genişliği değişkendir. Kargamış kenti Fırat nehrinin batı yakasında önemli geçiş yerlerinden birinde geniş bir nehir ovası düzlüğünün kuzey ucunda yer alır. Günümüzde Kargamış kentinin Yukarı Şehri ve kale kalıntıları Gaziantep’in Nizip ilçesi Kargamış köyü yakınlarındayken, Aşağı şehir Suriye’nin Cerablus köyü sınırlarındadır (Marchetti 2012: 133; Hawkins 1976-80: 436).

Hitit İmparatorluğu’nun yıkımına yakın Hitit toprakları üç farklı idari bölgede yönetiliyordu. Bunlardan birincisi merkezde, Kızılırmak yayı içindeki Hattuşa, güneybatıda Tarhuntaşşa ve Güneydoğu Anadolu’da ise Kargamış’tır.

İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra "Büyük Kral" sıfatını taşımaya devam eden iki kral karşımıza çıkar. Biri Tarhuntasşa'da III.Murşili'nin oğlu Hartappu. Diğeri ise Kargamış'ta I. Şuppililuma'nın soydaşı Kuzi-Teşup. Bu dönemde hakimiyeti Malatya topraklarına kadar uzanan Kuzi-Teşup "Büyük Kral" ünvanıyla Hitit İmparatorluğu'nun şanlı geçmişine vurgu yapmaktadır. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra güneyde imparatorluğa bağlı prenslik ve eyaletlerin merkezle bağlantılarını kesmedikleri, özellikle bu dönemde yani MÖ 12. ve 11. yüzyıllarda bölgenin en önemli merkezi durumunda olan Kargamış'ın, Malatya'dan Emar'a kadar olan tüm Fırat boyunca hâkimiyetini yaydığını göstermesi açısından önemlidir (Weeden 2013: 10). Ayrıca Lidar Höyük'ten ele geçen iki bulla üzerinde 'Kuzi-Teşup' adının geçmesi Kargamış'ın etki alanını göstermesi açısından önemlidir (Hawkins 1988: 75).

Assur krallarının yıllıklarından elde edilen verilerde; I. Tiglat-Pileser döneminde, MÖ 11. yüzyılda Kargamış'ın başında İni-Teşup adlı bir kraldan bahsedilmektedir. I. Tiglat-Pilaser'in sefer kaydında 'Büyük Hatti Kralı' olarak nitelendirdiği İni-Teşup'un Malatya'ya kadar hâkim olduğunu ve onu haraca bağladığını belirtmektedir. Ayrıca yıllıklardan bu dönemde Kargamış halkının Hititli olduğunu, yöneticilerin de Hitit kral soyundan geldiklerini ve Assur'a haraç olarak sedir ağacı vermekle yükümlü olduğunu öğreniyoruz. I. Tiglat-Pileser'den sonra Assur'un bölgeden çekildiğini görüyoruz ve bu dönemde Assurluların zayıf düştüğü sırada Arami Aşiretleri Suriye'de krallıklar ve hanedanlıklar kurmuşlardır. Assur'un kendini toparlaması II. Adad-Nirari (MÖ 911-891) dönemindedir. Bu dönemde Kargamış tekrar Assur egemenliğini kabul ettiğini, kralın 'Kırık Obelisk' diye anılan yazıtından öğreniyoruz (Bryce 2012: 87).

Kargamış'daki Fırtına Tanrısı tapınağının avlusunda bulunan yazıtlı bir stelin (Şekil 11) sayesinde baba ve oğul olan iki Büyük Kargamış Kralı'nın varlığı anlaşılmıştır. Bunlardan baba X-pa-ziti, oğul ise Ura-Tarhunza'dır. Metinde yer alan "Büyük Kral, Kahraman" ibaresi dikkat çekicidir. Yazıt, Ura-Tarhunza'nın olasılıkla adı Sura olan bir ülkenin ordusuna karşı kazandığı askeri bir zafer kazandığını belirtir (Bryce 2012: 88).

Kral Suhis ise oğluna ait bir yazıt aracılığıyla tanınır. Kargamış'ta bulunan iki aslan heykeli parçasında, Kargamışlı Kral Astuhvatamanzas'ın soy ağacı ve olasılıkla oğlu II. Suhis'in adı yer alır. Yazıt sahibi kendisini "Ben Asruvatamanzas, Kargamışlı Ülke Kralı, Yönetici Suhis'in oğlu."olarak tanıtır. Diğeri bir parça II. Suhis'in adını içerir. Her iki yazıt da bayındırlık faaliyetleriyle ilgilidir. Berlin

Müzesi'ndeki Kelekli stelinde, II. Suhis'in soy ağacı ve "Kral Tuthaliyas, (evlenmek) kendisine sevgili kızımı alacağı zaman ..." ifadesi yer alır. Karşımıza, Ura-Tarhunza'dan sonra Urn-Tarhunza'nın soyundan olabilecek bir Kargamış Kralı daha çıkar. II. Suhis'in ve olası oğlu Katuvas'ın Kargamış'ın ülke kralı olduğu dönemde, Kargamış kralları Ura-Tarhunza'nın halefleri olmalıdır. Katuvas'ın soy ağacı ise Kargamış'ta Kral Kapısı'nda bulunan bir orthostattan öğrenilir. "Ben Katuvas, Kargamış Ülke Beyi, Ülke Beyi Suhis'in oğlu, Ülke Beyi Astuvatamanzas'ın torunu..." ifadelerinin tanımlanabildiği yazıt ile aynı döneme ait bir başka yazıtta Kral Ura-Tarhunza'nın torunlarına karşı Kargamış'ta çıkan bir ayaklanmanın bastırılmasından ve Suhis'in adı Kava olan bir kentini ele işgal etmesinden söz edilir. Yazıttaki Kava adının Que ile aynı olma olasılığı Kargamış ve Kilikya arasında bir düşmanlık olasılığını akla getirir. Yine Katuvas'a ait bir yazıtın başlangıcında "Ben" ideogramı yerine Katuvas'ın betimlemesi yer alır. Tüm bu bilgilerden Suhis soyundan gelen beylerin Kargamış'ta MÖ 1000 ile MÖ 900 yılları arasında, Assur Kralı II. Aşşur-nasir-apli'den önce hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. (Peker 2011: 398)

Sangara, II. Aşşur-nasir-apli (MÖ 884-858) ve III. Şulmanu-Aşerid ile (MÖ 858-824) çağdaşıdır ve adını sadece Assur kaynaklarında görürüz. Bunlardan birinde *"İyyar ayının sekizinci gününde, Kalah'tan ayrıldım. Dicle'yi geçip Hatti Ülkesi'nin Kargamış Şehri'nden yola koyulduım (ve) Bit-Bahiani'ye yaklaştım. Fırat'ı keçi derisinden sallarla geçtim (ve) Kargamış Ülkesi'ne yaklaştım. Hatti ülkesi Kralı Sangara'dan haraç aldım"* ifadeleri yer alır. II. Aşşur-nasir-apli yaklaşık MÖ 870 yılında Hatti kralı Sangara ile karşılaşır. MÖ 858 yılında Kargamış, Sam'al, Pattin ve Bit Adini krallıkları ittifak oluşturarak Assur kralı III. Şulmanu-aşerid'in ile savaşır. Olasılıkla Şulmanu-aşerid bu ittifakı dize getirmiştir. Şulmanu-aşerid ertesi yıl Bit-Adini'nin Fırat'ın batı yakasındaki altı yerleşimini işgal eder. Kargamış'a bağlı Sazabe yerleşimini de ele geçirir. Burada Sangara'nın ve stratejik ortaklarını haraca bağlandığı kayıtlıdır. Şulmanu-aşerid, MÖ 856 yılında Til-Barsip'i de alır ve adını Kar-Şalmanasar olarak değiştirir. Böylelikle, Assur Kargamış'ın 10 km kadar yakınına gelmiştir. III. Şulmanu-aşerid Kargamış ve Bit-Agusi'e bağlı yerleşimlere saldırmaya karar verir. MÖ 849 ve 848 yıllarında Hama-Şam birliğinin üzerine yürüdüğü sırada, Kargamış'ın hala haraç verdiğine dair bir ifade geçmektedir. Ancak MÖ 848'de, Assur kralının Kargamış'ın 97 şehrini işgal ettiği belgelenmiştir. Şulmanu-aşerid'in tarihi bilinmeyen bir seferinde ise Kargamış yine haraç verenler arasındadır. Ayrıca, Tell Balawat'ta bulunan Şulmanu-Aşerid Kapısı'na (Balavat Kapısı) ait bronz kabartmada, olasılıkla Sangara ve kızının tasviri ve "Kargamışlı

Sangara'nın Haracı" ibaresi yer alır. MÖ 848 yılından sonra, bir daha Sangara'dan bahsedilmemektedir. Sangara olasılıkla MÖ 870-848 arasında Kargamış'ta hüküm sürmüştür. (Peker 2011: 399)

Sangara'nın ardından içerisinde Kargamış'ın başında 'Araras Sülaleleri' (Astiruwa Hanedanlığı) görülmektedir. Bu dönem içerisinde mimaride ve güzel sanatlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Kargamış'taki Luwice yazılı kabartmalar bu dönemde yapılmıştır. Bu dönem ait olan Körkün (Şekil 12) yazıtı dönemin öncesi dönemdeki kronolojiyi vermesi açısından önemlidir. Gene bu Assur'un boşluğunda, Kargamış, Urartu ile yakınlıklar kurmuştur. Bu yakınlık III. Tiglat-Pileser'in Anadolu'ya yaptığı seferle tüm kentlere yeniden Assur egemenliğini kabul ettirinceye kadar sürmüştür. Assur'da V. Salmaneser'in tahta çıkışıyla Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de ayaklanmalar baş göstermiştir. Bilinen son Kargamış kralı Pisiris, haber göndererek Muşki (Frig) Kralı Mita'yı Assur'a karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Bu haberin II. Sargon (MÖ 721-705) tarafından duyulması üzerine Kargamış Assur tarafından ele geçirilerek halkı Assur'a getirildi ve Assurlu halk Kargamış'a yerleştirildi ve Assurlu valilerce yönetildi. (Bryce 2012: 94-98)

Assur kaynaklarında Muşkiler ve kralları Mita'yla ilgili bilgiler yer alırken, Frigler ve kralları Midas'a dair bilgiye rastlanmamaktadır. Midas'ın Mita ve II. Sargon ile çağdaş olmasına rağmen Assur'luların böylesine bir güçten haberdar olmaması pek mümkün görünmemektedir. Doğu ve Batı kaynaklarının eşleştirilmesi, Muşki ve Frigler'in yıkılışının Kimmerler'le ilişkilendirilmesi ile birlikte günümüzde de geçerliliğini korumakta olan Muşki ve Frigler'in aynı devlet olduğunu düşüncesi ortaya çıkmıştır (Winkler 1901: 136).

Dış kent, iç kent ve kale olmak üzere üç kesimden oluşan Kargamış (Şekil 13), dikdörtgen bir yerleşim planına oturmaktadır. Kargamış kenti, taş temel üstüne kerpiç duvarlı surlarla çevrilidir. Dış sur, çift duvar tekniğindedir. Üçü iç surda, ikisi dış surda olmak üzere beş kent kapısı vardır. Kule ve poternlerle güçlendirilmiş olan bu savunma sistemi, Hitit imparatorluk ve Geç Hitit Dönemleri'nde yapılmıştır (Marchetti 2012: 136; Woolley 1921: 55-57).

Düz ovada en küçük engebenin savunma sistemi içinde kullanılması için tahkimat yer yer kesilmiştir. Her tepecik iyi değerlendirilmesine karşın, 700 metrelik düz bölümlerin varlığı bu kesimlerde yığma toprak setin yapılması koşullarını getirmiştir. Yapısal açıdan bu yığma toprak set her yerde aynı değildir. Ovanın toprak koşullarına göre yüksekliği değişmektedir. Bu set Kargamış "iç şehrini" ova yönünde kuzeybatıda sınırlayarak, Fırat boyundaki surların güneydoğu kulesine

kadar uzanmaktadır. Bu kesimdeki yığma set kumdan yapıldığı için, yamaçlar destek duvarlarıyla pekiştirilmiştir. Yığma setin yüzeyi kerpiçle kaplanmıştır. Kargamış'taki yığma toprak setin biçimi kesinlikle saptanamamış, 5 m derinlikten 20m.ye kadar yükseldiği saptanmıştır. Toprak setin 10 m genişliğindeki sırtında taş temele oturmayan, kerpiç sur bulunmaktaydı ve bu surun yüksekliği saptanamamıştır. Kargamış'ta yığma toprak setin varlığı, MÖ 2. bin yılına tarihlenen sitadelin/akropolün kara tarafı batı yönünde de ortaya çıkarılmıştır ve buradaki tahkimat kalıntıları MÖ 13.yy.'la tarihlenmiştir. Fakat Kargamış sitadel buluntuları hakkında fazla bilgi edinemiyoruz (Darga 1992: 223; Hawkins 1976-80: 426-446).

Mezopotamya'da Assur Çağında dikdörtgen biçimli surlar kurulmuştur. Şimdiye kadar Anadolu'da bu plan şeması kullanılmamıştır. Usta mimar Hititler, düz bir sur bedeninin savunma açısından zayıf olduğunu biliyorlardı. Engebeli bir arazide, sur trasesinin yer yer kırılmasının savunma açısından yararlı olduğunun bilincindeydiler. Hititlerin yerleşmeleri için engebeli toprak kesimlerini seçmesi, doğal yüksekliklerin savunma ortamına kazandırdıkları avantajı anlamış olmalarından kaynaklanmaktadır (Hawkins 1976-80: 426-446; Darga 1992:223).

Bu büyük metropollerde, sitadel ve iç şehirlerin, krali organizasyon ve dinsel amaçlı yapılara ait anıtsal, yontularla bezeli, çoğu kez temel üstü kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır. Geç Hitit Sanatının özgün yapıtları, çoğu değerli taştan, anıtsal tanrı ve hükümdar heykelleri ve bezekli sütun altlıkları oldukça zengin verileri bize vermektedir. Geç Hitit Çağında, şehir kapılarının taştan orthostatları üzerinde tam plastik ve kabartma yontu yapıtları, mimarlığa bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle kentlerin kapılarında, kapı pervazlarına yontulmuş, arka plandan sıyrılan (ronde-bosse), apotropeik anlamlı hayvan betimleri Anadolu Hitit ve Kuzey Suriye sanat geleneğini uygulayarak yapılmışlardır. Bu tür hayvan, aslan, boğa ve karışık/fantastik yaratıklar, sfenksler yalnız kapılarda kullanılmayıp, sütunlara ve yontulara kaide olarak da işlenmişlerdir. Kapı yapıları Hitit ve Suriye mimarisinde tarihi bir öneme sahiptir. Başka bir deyişle, bu geçitler Geç Hitit ve Kuzey Suriye mimarisi ve sanatı açısından ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Diğer Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi Kargamış'ta da ana binalara, kaleye ya da kentin kendisine açılan kapıların dekorasyonu çok önemli olmuştur. Bu yapılar, standartlaştırılmış mimari ve dekoratif öğelerle süslenmiştir. Kapı aslanları, yazıtlı kapı pervazları ve geçitlere yerleştirilen orthostatlar, kullanılan en yaygın dekoratif unsurlar arasındadır (Aro 2003: 281-333).

Kral Kartuvaz Kabartması (Şekil 14) “Tören Alayı Girişi” yakınında ele geçen bazalt orthostat’ın kullanım gördüğü dönemdeki yeri bilinmemektedir. Bu kabartmada kral Kartuvaz dokuz satırdan oluşan bir hiyeroglif yazıtın sağında, yazıt yüksekliğinde ayakta tasvir edilmiştir (Hawkins ve Peker 2014: 109). Saç ve sakalı tutam tutam yuvarlak bukle dizilerinden oluşmaktadır. Saçlar ense üzerine kadar uzanır. İyi biçimlendirilmiş, iri, konturları kordon biçimi sınırlandırılmış cepheden göz ve kabartma, yay formu kaş, bütün yüze hakimdir. Kartuvaz’ın kemerli, kısa kollu uzun elbisesi, belindeki kılıç tipi, sağ elindeki dikey kavranmış asası dikkat çekicidir. Vücudunun yuvarlak hatları biçimin özgünlüğüne işarettir (Darga 1992: 254).

Arabalı Savaş Sahnesi (Şekil 15) kabartmalı uzun duvardaki sahnelerden biridir. Sahnede bir savaş anı resmedilmiştir. At tarafından çekilen savaş arabası üzerinde iki figür bulunmaktadır. Bunlardan birisi arabayı sürerken diğeri ok atar şekilde tasvir edilmiştir. Figürlerin saçlarının enselerinde topuz biçiminde toplanmış olması Assur etkisi olarak kabul edilir. Saç ve sakallar bukle dizilerinden oluşturulmuştur. Yüzlerdeki köşeli çene hatları dikkat çekicidir. Gözler karakteristik olarak iri badem şeklinde ve cepheden verilmiştir. Giysileri kısa kolludur. Elbise altından vücut hatları belli değildir. Ok atan savaşçının atış pozisyonu boyun hizasındadır. Arabaların tasviri ve tekerlerin altı akslı olması Assur etkisine başka bir örnek teşkil etmektedir. At savaşçılara oranla daha donuk şekilde betimlenmiştir (Darga 1992: 249).

“Büyük Merdiven” çevresinde yıkıntı toprak içindeki orthostat (parça): Tanrıça Kupapa (Şekil 16) yuvarlak yüz hatlarına sahiptir. Özellikle çene kısmında, yanaklarda ve ağız kısmında bu yuvarlaklık rahatça gözlemlenebilir. Ağız ve burun kanatları derin çizgilerle ayrılmıştır.

İri gözler ve kulaklar, büyükçe olmakla birlikte güzel bir burun, düzgün ağız ve dudaklarla orantılı bir çene ile çekici görünüşe sahiptir. Göz tasviri kabarık ve iyi belli edilmiştir. Gözün kenarları kordon biçimi bir çizgiyle çevrili badem şeklinde olup, üstünde yay biçimi kaş bulunmaktadır. Tanrıçanın saçı ensesine kadar uzanmaktadır. Ucu helezon biçiminde yuvarlanmıştır. Ve örgü şeklinde yapılmıştır. Çok süslü giysisi, rosalar ve boncuk dizisi ile bezenmiş polosü gözlemlenmekte. Bunlar geleneksel Hitit biçiminde görülmeyen motiflerdir. Bunlar daha çok Kuzey Suriye Arami giysilerini bize anımsatır. Tanrıça, alın üzerinde tek boynuzu olan bezekli bir polosla betimlenmiştir. Baş ve polos, ayrıca sırtı örtüp yüzü ve vücudun önünü açıkta bırakarak topuklara kadar inen şal bulunur. Bu şal kısmı bizim

gördüğümüz orthostatın kırılmış olması nedeniyle sadece baş kısmından omza geçişteki şal kısmını gözlemlemekteyiz (Darga 1992: 251).

2.2.3. Sam'al Krallığı

Zincirli Höyük adıyla da bilinen Sam'al, Gaziantep il, İslahiye ilçesi sınırları içinde, Amanos dağlarından doğu-batı istikametinde geçit veren Beylan Geçidi'nin Fevzipaşa çıkışına yakın konumdaki yol ayrımında yer almaktadır. Kuzey komşusu Gurgum, güney komşusu ise Unqi'dir. Amanos dağlarının batısındaki komşusu ise günümüz Adana civarında olduğu düşünülen Que'dir (Özyar 2011: 376).

Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Anadolu, Mezopotamya ve Suriye'nin kuzeyinde tarihe "Geç Hitit Devletleri" olarak geçen krallıkların kurulduğunu biliyoruz. Bu krallıklardan bazıları semitik Sam'al örneğinde olduğu gibi Arami kökenlidir. MÖ 11. yüzyılın sonları ve MÖ 10. yüzyılın başlarında kurulan krallık bünyesinde muhtemelen Arami kökenlilerin yanı sıra Luwileri de barındırıyordu (Bryce 1969). Krallığın kurucusunun adı Gabbar'dı. Belki de bu sebeple Sam'al için kullanılan isimlerden biri "Ya'diya" diğeri de Gabbar'ın evi anlamına gelen "Bit-Gabbar"dı (Ussishkin 1969: 125).

Gabbar'a dair bir başka bilgi de Assur kaynaklarından sağlanıyor. Assur kralı I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) dönemine tarihlenen bir belgeye göre Bit-Agusi (Arpad) (Bryce 2012: 48) Fırat nehriyle Karasu arasında, Bit-Burutaş (Wäfler 1983) Kayseri yakınlarında ve Bit-Gabbar Gaziantep yakınlarında yer almaktadır. (Ussishkin 1969: 125)

Hanedanlıkla ilgili en sağlıklı bilgiyi Kilamuwa (MÖ 840-810) dönemine ait Kilamawu yazıtından (Şekil 17) elde etmekteyiz. Bu yazıt Assur kaynaklarıyla eşleştirildiğinde, sırasıyla Gabbar, Banihu?, Hayya, Sha'il ve Kilamuwa'nın Sam'al'ı yönettikleri anlaşıyor. Aynı zamanda olasılıkla kentte yaşayan Aramiler ve Hitit veya Luwi kökenliler arasında anlaşmazlıklar olduğu da anlaşıyor (Bryce 2012: 171).

Sam'al Kralı Hayya (MÖ 870-850) Assur'a karşı Bit-Adini liderliğinde Gurgum, Pattin ve Que krallıklarıyla ittifak yapmıştır. Bunun üzerine dönemin Assur kralı olan III. Salmaneser (MÖ 859-824) bu ittifaka karşı iki askeri sefer düzenler ve ikisinde de başarılı olarak düşmanını vergiye bağlar. Bu süreçte Hayya'nın Assur'a vergi verdiğini biliyoruz. Assur kayıtlarında vergilerin yanı sıra bu krallıkların demografik yapısıyla ilgili bilgiler de yıllıklara geçmiştir. Buna göre; Sam'al nüfusu,

Kilamuwa yazıtından da anlaşılacağı üzere Arami-Hitit karışımıydı (Hawkins 1974: 69). Hayya'nın ardından tahta muhtemelen oğlu olan Sha'il geçer. Bu dönemle ilgili elimizde pek veri bulunmamaktadır.

Kilamuwa (MÖ 840-810) dönemine gelindiğinde, daha önce bahsi geçen Kilamuwa yazıtından da anlaşılacağı üzere Sam'al kralının güçlü sınır komşularından rahatsız olduğu çıkarımı yapılabilir. Kendisine saldıran Que kralını püskürtebilmek için Assur kralı III. Salmaneser'den yardım istediğini, bunun üzerine Assur ordusunun bölgeye üç sefer düzenleyerek Sam'al'a yardım ettiğini biliyoruz. Assur'un bu konuda hassas davranmasının sebebi Urartu ile ittifak yapan Que, Hilakku ve Tabal krallarının güçlenmesini engellemek olmalıydı (Fales 1979: 22).

Panamuwa I (MÖ 790-750) yönetime gelinceye kadar Sam'al Krallığı'nın Assur ile iyi siyasi ilişkilerinin fayda sağladığını görüyoruz. Bu evrede savaşın olmadığı ve tarımsal verimin arttığını Hadad yazıtının ilk yarısına bakarak söylemek mümkün. Ancak ikinci yarısı krallığın güvenden uzak olduğunu gösteriyor. Taht oyunlarının yaşandığını ve hanedanlık içi çekişmenin tehlikeli boyutlara ulaştığı çıkarımına varılıyor (Bryce 2012: 173).

Panamuwa I'in ardından Sam'al tahtına Bar-sur (MÖ 750-745) oturur. Sam'al taht değişikliği Assur'daki III. Tiglat-Pileser ile aynı yıllara denk gelir ve bu durumu fırsata çevirmek isteyen Urartu kralı II. Sarduri (MÖ 756-730) bölgedeki diğer krallıklarla yeniden ittifak yapar. Bu evrede Sam'al Assur'a sadık kalmayı seçer. Yapılan politik baskı sebebiyle midir bilinmez, Panamuwa I'in hanedanlık adına Hadad yazıtında dile getirdiği korkuları gerçekleşir ve Bar-sur öldürülür. Bunun üzerine III. Tiglat-Pileser Sam'al tahtını gerçek varisi Panamuwa II'ya teslim eder (Bryce 2012: 174-175). Panamuwa II. Assur kaynaklarınca sadık olarak tanımlanmaktadır. Ölümünün ardından Assur kralı III. Tiglat-Pileser'in üzüntüsü kayıtlara geçmiştir. Ardından tahta bilinen son kral Bar-Rakib (MÖ 733-713) oturur. O da diğer Sam'al hanedan üyeleri gibi Assur'a sadık olmayı seçmiştir. Hatta II. Sargon'un (MÖ 722-705) Mısır seferine katıldığına dair kayıtlar vardır. Bar-Rakib'in ölümüne ve hanedanlığın sonrasına dair başka tarihi kayıt bulunmamaktadır. Sadece diğer bölge krallıkları gibi ilerleyen süreçte Assurlu valiler tarafından yönetildiğini biliyoruz (Na'aman 1974: 36).

Sam'al (Şekil 18) aşağı şehri, iç içe çift sur duvarlarıyla çevrelenmiş ve daire formunda bir alana yayılmıştır. Kente giriş kuzeydoğu, güney ve batı olmak üzere üç ayrı kapıdan sağlanır. Ortada, eski höyüğün üzerinde, yine surlarla çevrili içkale bulunur. İçkale girişi çift sur sırası ve kapı yapısının bulunduğu güneydedir. Bu

kalenin içerisinde ise avluları çevreleyecek şekilde yerleştirilmiş bir dizi anıtsal yapı yer alır. Hititlerin İmparatorluk evresinden beri Anadolu kentsel yerleşim merkezlerini Mezopotamya'daki örneklerinden ayıran bu yapı stili, Geç Hitit Krallıklarında da devam eder. Sam'al buna örneklerden sadece biridir. En belirgin yapı tipi ise MÖ 2. Binyıldan tanımadığımız, ortak özelliği birkaç basamak ile çıkılan ve sütunlar arasından geçilen bir girişe sahip olan ana mekanın ise hemen bu girişin arkasında çapraz olarak inşa edildiği bir yapıdır. Benzerlerini Assur saraylarında da bulabileceğimiz bu yapının Assur kaynaklarındaki adı "Hilani"dir. Geç Hitit dünyasında bu konstrüksiyonlara verilen isim bilinmediğinden her biri hilani adıyla tanımlanır. Bu yapılar çoğunlukla saray olarak lanse edilse de tapınak işlevi gördükleri de düşünülür. Fakat hilanilerin hiçbirinde tapınaklarda bulunduğu gibi bir kült heykeline rastlanmamıştır (Özyar 2011: 376).

Zincirli'de bulunan bazı hilanilerin girişlerinde, kentin güney kapısında ve içkalenin dış kapısında orthostatlar (kabartmalı taş levha) vardır. Karakteristik olarak neredeyse tüm Geç Hitit kentlerinde olduğu gibi burada da Aslan kabartmalarının (Şekil 19) kentin girişini korumak amacıyla dikildiği tahmin edilen aslan kabartmaları bulunmaktadır. MÖ 10. yüzyıl sonuyla 9. yüzyıl başı arasında bir döneme tarihlenen bu aslanlar profilden kabartmalı olarak betimlenmiş, başları ise plastik olarak işlenmiştir. Aslanın ön bacakları rölyef olarak bedenden ayrılmakta ve küt formdadır. Arka bacaklarda pençe ve parmaklar ise kazınarak belli edilmiştir (Demirel 2012: 63). Sam'al sanatında MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık insan figürleri cepheden betimlenmiştir. Erkek figürlerinde kısa tunika ve uzun giysiler popüler hale gelir. Belde kalın bir kemer ve buna asılmış başı yarım ay biçimli, ucu sivri kılıç bulunur. Erkek savaşçı figürlerde mızrak, sap delikli balta ve keman biçimli kalkan vardır. Ele geçen kadın figürlü eser ise sadece iki tanedir. Bunlardan biri aynalı tanrıça, diğeri ise ziyafet sahnesindeki kadın figürüdür. Her ikisinde de uzun giysili ve etekleri püsküllü betimlenmiştir. Kraliçe sol elinde çift iğ tutmaktadır ve sağ elinde yemeği ağzına götürürken betimlenmiştir. Karşısında iskemleye oturan kral ise sağ elindeki asayı eğik tutmaktadır (Gilibert 2011).

Dönemin en önemli eserlerinden birisi de Kral Kilamuwa'nın betimlendiği bazalttan yapılmış üç metrelik heykeldir (Şekil 20). Burada kral aslanların üzerinde tasvir edilmiştir. Ayakta durur pozisyonda, başı açık, sakallı, uzun giysili ve ayaklarında sandalet bulunmaktadır. Saçları Assur etkisine uygun olarak bukleli olarak tasvir edilmiştir. MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde oluşturulan en önemli yapıt şüphesiz Bar-Rakib'i saray görevlisiyle tasvir eden betimlemedir (Şekil 21). Bu

ortostat'ın yüzeyi kenarla çerçevelendirilmiştir. Kabartma yüzeyi çok düzenli değildir ve betimlerin bulunduğu yerler daha derin işlenmiştir. Özellikle baş kısımları özenle yontulmuştur. Yüksek alın ve göz derinden işlenmiş, dudaklar hafif açık, semitik burun iri ve kemiklidir. Saç ve sakal spiral buklelerden oluşan ve kulağı önünden sarkan, ucu spiral şekilli saç tutamı tipik Arami stilistik özelliğidir. Ayrıca Bar-Rakib'in bıyıklı betimlenmesi dikkat çekmektedir. Bar-Rakib'in birkaç parçadan yapılmış ve ucu çıkıntı ile tasvir edilmiş başlığı gibi, uzun eteği püsküllü giysisi üzerine almış olduğu şallı mantosunun sağ omuz üzerindeki diyagonal pliler de Arami stilene özgüdür. Kralın sol elinde tuttuğu çiçek lotus çiçeğidir, ki bu çiçek hükümdarlık sembolü gibidir. Sağ eli ise baş hizasında yukarı kalkıktır. Eller ayrıntılı işlenmiş olmasına rağmen ayaklar belirsizdir. Hükümdarın karşısında ayakta, profilden gösterilmiş, sağ eli selam duruşunda bir erkek profili yer almaktadır. Bu erkeğin taşıdığı gereçlerden de anlaşılacağı üzere bu kişi kralın yazıcısıdır. Başında sarık gibi bir başlık, sade uzun bir giysi giymektedir (Orthmann 1971; Demirel 2012: 65).

2.2.4. Kummuh Krallığı

Kummuha Krallığı'nın sınırları bugünkü Adıyaman ili ile aşağı yukarı örtüşmektedir. Fırat nehrinin batısında, kuzeyinde Melid, güneyinde ise Kargamış Krallığı yer almaktadır. Başkentinin Yeni Babil metinlerinde Kimuhu olarak anılan, klasik çağda ise Samosata olarak bilinen Samsat höyük olduğu düşünülmektedir. Kummuha ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Kummuha Krallığı'nın üzerine aynı coğrafyada Komagene Krallığı'nın kurulması, ikincisi ise krallık ile ilgili bilgi edinebileceğimiz Samsat Höyük ve diğer çevre höyüklerin Atatürk Baraj Gölü sularının altında kalmış olmasıdır (Summers 2011: 381).

Kummuha bölgesi, Demir Çağı' nın başlarında hatta Hitit İmparatorluğunun son yıllarında, Malatya'dan Emar'a kadar uzanan bir bölgeyi elinde tutan Kargamış Krallığı'na bağlı idi. I. Tiglat-Pileser (Tukulti-apil-Eşarra 1117–1077) 1104 ve 1087 yılları arasında Fırat'ı geçerek Amurru üzerine seferlerde bulunmuştur (Hawkins 1982: 380–381).

Geri dönerken Kargamış kralı İni-Teşup ile Melid/Milidia kralı Allumari'den haraç almıştır. Burada Kumaha'nın adının zikredilmemesi, henüz egemenliğini kazanamadığına işaret etmektedir. Assur metinlerinde ilk kez MÖ 866 yılında

geçtiğine göre Kummuha, muhtemelen 9. yüzyılın başlarında Kargamış'tan ayrılıp müstakil bir devlet haline gelmiştir (Özkan 1993: 67).

II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) saltanatında MÖ 866 yılında Huzirina'da (Urfa, Sultantepe) Kummuh kralı Qatazilu'dan haraç olarak sedir tohumları, gümüş ve altın alındığı Assur kaynaklarına geçmiştir. Oğlu III. Salmaneser (MÖ 858-824) yönetiminde MÖ 858 yılında Bit-Adini'yi (Til-Barsip) ele geçirip, Fırat nehrini geçince Kummuh Kralı Kundaspi'nin vergi vermeye devam ettiği de bilinmektedir. Buna göre, Kundaspi'den önceki Kummuh hükümdarı Qatazilu'un iktidarının bir kısmının MÖ 866-857 yılları arasına denk geldiği söylenebilir. Gurgum Krallığı bölümünde anlattığımız Pazarcık steli Gurgum kadar Kummuh Krallığı için de önem taşır. Bilindiği üzere Kummuh Kralı Uspilulume'nin çağrısını fırsat bile Assur hükümdarı III. Adad-Nirari çetin bir savaş sonucunda bölgeye hakim olur ve Gurgum ile Kummuh Krallıkları arasındaki sınırı saptar. Buradan da anlaşılacağı üzere Kummuh Kralı Uspilulume'nin saltanat yıllarının büyük bölümü MÖ 805-773 yılları arasına denk gelir (Bryce 2012: 110-111).

Devam eden süreçte Assur oldukça zayıflar. MÖ 750 yılında Urartu Kralı Sarduri II'nin (MÖ ~721-705) bölgedeki hakimiyeti söz konusudur. Bu şartlarda Kummuh Kralı Kutsapi Assur birliğinden ayrıldığı için Urartu'ya haraç vermek zorunda kalmıştır. III. Tiglat-Pileser (MÖ 744-727), V. Salmaneser (MÖ 726-722) ve II. Sargon (MÖ 721- 705)'un hüküm yıllarında Hitit, Arami ve İbranilerin bağımsızlıkları ellerinden alınmıştır. Sırasıyla Arpad, Unki, Şam, Hamat ve Kargamış istila edildi (Özgüç 2009: 53).

III. Tiglat-Pileser'in Güneydoğu Anadolu seferinde (MÖ 743) Geç Hitit Krallıklarının Urartu ile oluşturdukları(?)çökertilmiştir. Assur yeniden bölgede söz sahibi olmuştur. Melid, Gurgum ve Kummuh krallıklarının yeniden Assur'a vergiye bağlanması bu durumu kanıtlar niteliktedir (Bryce 2012: 114).

Sam'al ve Que krallıkları V. Salmaneser döneminde Assur yönetimi altına girmişti. II. Sargon MÖ 720'de ayaklanmaları bastırmak için yeniden bölgeye gittiğinde Kummuh Kralı Mutallu tarafından kendisine silah yardımı yapıldı. Bunun karşılığı olarak da Sam'al topraklarının bir kısmı ona ve Melid Kralı Tarhunazi'nin (MÖ 712) azliyle boşalan Melid tahtı da ona hediye edildi. Kummuh Kralı Mutallu'nun Assur'la olan iyi ilişkileri uzun sürmedi. Melid'in Mutallu'nun yönetimine verilmesinin ardından Kummuh Krallığı Urartu ile komşu oldu. Bu sayede Mutallu Urartu Kralı Rusa I (MÖ 735-714) ile iyi ilişkiler kurdu. İlerleyen süreçte Assura vergi vermez oldu. II. Sargon 708 yılında Mutallu'yu vergi ödememek ve entrika

çevirmekle suçlayarak ülkesini işgal etti ve Kummuh'u ve yönetiminde olan toprakları Assur eyaletine çevirdi. II. Sargon Kummuh halkını göçe zorladı ve boşalan topraklara Bit Yakin halkını yerleştirdi. Ardından MÖ 607 yılında Yeni Babil Kralı Nebukanezzar tarafından alınincaya kadar Assurlu valiler tarafından yönetildi (Bryce 2012: 114; Özgüç 2009: 53).

Karasu kabartması, Qatazilu veya biraz daha öncesine tarihlenebilecek eserdendir (Şekil 22). Besni'nin güneyinde Karasu ırmağının Fırat'la birleştiği noktanın yakınındaki bir kayalığa, kanatlı güneş kursu altında, geyik üzerinde ayakta duran av ve kırların koruyucu tanrısı Run-da 'nın tasviri işlenmiştir (Özkan 1993: 68).

Qatalizu dönemine tarihlenen bir başka buluntu da Adıyaman II Steli'dir (Şekil 23). Ön yüzünde Fırtına Tanrısı sağa dönük tasviri, uzun sakallı, at kuyruğu şeklinde duran kıvrıkcık saçlı, boynuzlu miğferi, kısa kollu, beline kadar uzun kemerli, kılıçlı ve dışa dönük parmaklı ayakkabıları, sağ eli arkasında yuvarlak çıkıntılı bir şey taşıyor gibi görünürken, sol eli önündedir. Figürün yukarısında Güneş kursunun kanatlarının izi görülmektedir (Orthmann 1971; Özkan 1993: 69).

Uspilulume dönemine ait olan Boybeypınarı (Şekil 24) blokları Kummuh tarihi açısından çok önemlidir. Boybeypınarı, Besni ilçesi Keysun (Çataltepe) bucağına bağlı bir köydür. Köy Kızıldağ'ın kuzey yamacındadır. Hiyeroglif yazıtlı dört blok 1931 yılında köyün meydanında bulunmuş ve Ankara Medeniyetler Müzesi'ne nakledilmiştir. Bloklar kral Uspilulume'nin karısı Panamuwatis tarafından Tanrıça Kubaba'ya bir taht ve onun hizmetine bir podyum gibi bir masa olarak sunulmuştu. Panamuwatis, Sarita ve Sukita Irmak beyi Azamis'in kızı olup gelecekte kral olacak olan II. Hattusili'nin annesi olmalıdır. Adıyaman I ve Ancoz stelleriyle yakın zaman dilimi içerisinde yapıldığı düşünülmektedir (Özkan 1993: 71).

Adıyaman I (Şekil 25) stelinin paleografik açıdan Boybeypınarı'na benzediğini ama Assur sanatının etkisini gösteren kabartması dolayısıyla MÖ 9. yüzyılın sonuna doğru yapılmış olmalıdır. Stelin sol alt köşesinde Fırtına Tanrısı'nın tasviri vardır. Arka ve yan taraflarında ise kabartma olarak dört satır hiyeroglif yazı bulunmaktadır. Ne yazık ki stelin sadece lanetleme bölümü bilgi verebilecek şekilde korunmuştur. Bölgede yapılan yüzey araştırmalarında bazalt ve kireçtaşıdan yapılmış hiyeroglif ve yazıt parçaları bulunmuştur. Bu da benzer maddelerin bu tip eserlerde kullanılması açısından önemlidir (Özkan 1993: 71).

Kummuh Krallığı'nın mimarisini yansıtan en iyi örnek şüphesiz ki Samsat Höyük'tür. Höyükte Kummuh Krallığı'na ait tabaka VII. Kat olarak adlandırılmıştır. Bu tabakada höyüğün güneybatı ocağında, kuzeydoğu yamaçlarında sondajlar yapılmış

ve yalnızca sur parçalarına erişilebilmiştir. Höyük ne yazık ki günümüzde Atatürk barajı suları altında kalmıştır.

Güneybatı Ocağı Suru olarak adlandırılan alanda kalınlığı 3.5 m'yi bulan surun güneyinde 15 m'lik düz bir cephede uzanırken, batıda açılabilen 16 m'lik kuzey parçası dönerek o doğrultuda devam eder. Surlar, temeli blokajlı olan 3.5 m kalınlığında kerpiç duvarla çevrilidir. İkisi de kerpiç tabana oturur. Ana duvarlarda farklı büyüklükte taşlar çamur harçla örülmüştür. Bir derz sırası oluşturabilmek amaçlı duvar kalınlığı boyunca tek taş sırası yerleştirilmiştir. Boşluklar çakılla doldurulup düzgünce zemin oluşturulmuş, çamur ve harçla düzeltilmiştir. Surun ayakta kalan yüksekliği 4.80 m'dir. Temeli tabakanın tabanına kadar iner, yer yer ağaç ve kamış parçalarının hatıl olarak kullanıldığı düşünülür (Özgüç 2009: 54-55).

Kuzey Sur Parçası höyüğün kuzeyinde, Ortaçağ kuzey kulesi birinci burcunun önünde, onu araya alarak açılan kesitte Kummuh kalesinin bir parçasına ulaşılmıştır. Yapı tipi bakımından güney Hitit surunun özelliklerini barındırır. Korunun iki duvar parçası birbirini dik açıyla keser. Ortasında düzgün kesilmiş, dikdörtgen bir delikli taş yerleştirilmiştir. Bu mekanın Kummuh kuzey şehir kapısı veya kulelerinden birine ait olduğu düşünülmektedir (Özgüç 1987: 302; Özgüç 2009: 55).

Yerleşimin kuzey doğusunda başlayan potern, doğu yamacının eğimiyle doğru orantıdan ve aşağı doğru genişleyen ikinci pınarın yanındaki iki basamaklı bir sarnıçta son bulur. Tepedeki çıkışın hemen ardından kuzey duvarı, küçük bir kısmının açığa çıkarılabilmiş şehir duvarı ile birleşir. Surun bir kısmı toprak kaymasından hasar almışsa da güneybatı sur ile aynı teknikte yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Potern duvarında büyük taşlar kullanılmış, merdiven basamaklarıyla ahenk içinde alt yarısı dik olarak yükselmiş üst kısmı sahte kemer oluşturmak üzere aşırma tekniği ile örülmüştür. Basamaklardan 63 tanesi temizlenebilmiştir. Her biri ortalama 15 cm yüksekliğinde ve özenle yontulmuş iri taş levhalardan oluşur (Özgüç 1987: 303; Özgüç 2009: 55).

2.2.5. Gurgum Krallığı

Gurgum Krallığı, çevrede bulunmuş yazıt ve stellerin yanı sıra Assur kaynaklarının da verdiği bilgilere göre Kahramanmaraş ve çevresinde lokalize edilmektedir. Batısında Amanos Dağları, doğusunda Gani Dağları ve kuzeyinde, güneydoğu Torosların uzantılarından biri olan Ahır Dağı bölgenin doğal sınırlarını oluşturur. Doğusunda yer alan Gani, Sof ve Kurt dağları arasında uzanan ovalar

dizisinden oluşan topraklar Amuk Ovası'na ve Kuzey Suriye düzlüklerine açılır. Batıda Que (Adana), doğuda Kummuh (Adıyaman), güneydoğuda Kargamış (Gaziantep), güneyde ise Sam'al (Zincirli) krallıklarıyla komşudur. Neredeyse tüm Geç Hitit Krallıklarında olduğu gibi Gurgum Krallığı ile ilgili bilgilerimizi de Hitit Hiyeroglif yazıtlarının yanı sıra büyük ölçüde Assur kaynaklarına borçluyuz (Konyar, 2008: 60).

Assur kaynaklarına bakıldığında Gurgum, kimi zaman bir kent, kimi zaman ise bir bölge adı olarak ele alınır. Gurgum adı Assur kaynaklarında ilk kez II. Assurnasirpal (MÖ 883-859) dönemi kaynaklarında karşımıza çıkar. II. Assurnasirpal günümüzde Nimrud olarak bilinen Kalhu'daki sarayının açılışına, Muşaşiru, Gilzanu, Habuškia, Malidu, Sidon, Kumu ve Hatti ülkelerinden beş bine yakın yüksek memur ve elçiyi davet etmiştir. Gurgum'dan gelenler de davetliler arasındadır. Etkinlik on gün boyunca sürer davetlilere ziyafet verilir (Konyar, 2008: 61).

II. Assurnasirpal'in oğlu III. Salmaneser döneminde (MÖ 858-824) Assur Devleti'nin Sam'al, Que ve Gurgum üzerine yaptığı seferlerin sıklaştığı görülür. III. Şalmaneser, Amanos Dağlarını kereste temin etmek için kullanırken aynı zamanda bölge krallarından haraç toplar. MÖ 858 yılına ait bir Assur kaydına göre, III. Salmaneser'in Gurgum Kralı Mutalli'den haraç aldığı bilinmektedir. MÖ 853/2 yıllarına tarihlendirilen ve III. Salmaneser'in seferlerinin anlatıldığı "Kurkh Anıtı" kayıtlarına göre Fırat Nehrinin batı kıyısında kalay, bronz, gümüş ve altının haraç olarak teslim alındığını, veren kişiler arasında ise Qalparunda adında bir Gurgum kralı olduğu bilgisi yer almaktadır (Grayson 2002: 16-23).

Kahramanmaraş Pazarcık ilçesinin 7 km güneyinde bulunmuş Assur çivi yazılı bir stel/sınır taşına göre Assur Kralı III. Adad-Nirari (810-783) ve annesi Semiramis, Kummuh Kralı Uşpilulume'nin çağrısı üzerine muhtemelen MÖ 805 yılında Fırat nehrini aşarak ve Arpadlı Atarşumik'e karşı sefer düzenler. Metnin devamında ise III. Adad-Nirari, Kummuh Kralı Uşpilulume ile Gurgum Kralı Palalam oğlu Qalparunda arasında sınır taşı diktiğini anlatır. İlerleyen süreçte stele ikinci bir yazıt eklenmiştir ve güncelleme III. Adad-Nirari'nin oğlu IV. Salmaneser (MÖ 782-773) dönemine tarihlenmektedir. Babası III. Adad-Nirari'nin politikasını izleyerek Kuzey Suriye seferlerini sürdüren IV. Salmaneser, Şam'a yaptığı bir seferden dönüşünde babasının diktiği taşta yeni bir yazıt eklemiş, Kummuh Kralı Uşpilulume'nin sınırını teyit etmiştir (Grayson 2002: 240).

III. Tiglat-Pileser'in (MÖ 744-727) yönetiminin üçüncü yılına ait başka bir Assur metninde, Assur'a karşı ittifak kuran Urartu Kralı II. Sarduri'nin önderliğinde ve Melid, Kummuh gibi Geç Hitit Krallıklarının yer aldığı bir oluşum dahilinde Gurgum Kralı Tarhulara'nın da adı geçer (Luckenbill 1968: I. no. 769; I, no. 797).

II. Sargon'un saltanatına tarihlenen (MÖ 721-705) Assur belgeleri bizlere Assur ile Gurgum arasındaki siyasi ilişkiler açısından daha aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Aşağıdaki yazıta göre;, MÖ 711 yıllarında Tarhulara'nın, oğlu Mutallu tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu olay üzerine Assur Kralı II. Sargon bizzat Gurgum'a gelip Mutallu'yu tahttan indirir ve Gurgum'u Assur devletinin bir eyaleti haline getirir. Yazıtta, Assur kaynaklarında ilk defa Markaşi (Maraş) ismi ile anılır (Luckenbill 1968: II, no. 61).

"Oğlu Mutallu, Gurgumlu Tarhulara'yı kılıçla öldürüp, benim iznim olmadan tahta kendisi geçti ve ülkesini yö- netti; yüreğimin kızgınlığı ile hiçbir tehlikeli bölgede benim yanımdan ayrılmayan savaş arabam ve süvarim ile birlikte son hızla Markaşi şehrine gittim. Mutallu'yu onun oğlu, ailesi, Bit-Pa'llu ülkesindeki her şey, altın, gümüş ve saraydaki tüm varlığı ile birlikte ganimet olarak aldım. Gurgum halkını en uzak sınırına kadar bağışladım, onların başına kendi memurumu yerleştirdim; Assur halkı ile bir tuttum."

Söz konusu yazıtlardan, II. Sargon döneminde Gurgum'un Assur'un etki alanı içinde olduğu ve Assurlu yöneticiler tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Gurgum Krallığının varlığı ile ilgili bilgilerimiz de son bulmaktadır.

Kahramanmaraş'ın güneydoğusundaki Pazarcık ilçesinin 7 km güneyinde bulunan Assur çivi yazısı ile yazılmış bir sınır taşı bulunmuştur (Şekil 26). Kummuh ve Gurgum sınırlarını belirleyen buluntu içeriği bakımından önemlidir. İlk kullanımı Assur Kralı III. Adad-Nirari (810-783) dönemine tarihlenen stele oğlu IV. Salmaneser (MÖ 782-773) döneminde yazıt eklenmiştir. Eser, 140 cm yüksekliğinde, 44 cm genişliğinde ve 16. 5 cm kalınlığındadır ve Kahramanmaraş Müzesi'nde sergilenmektedir (Donbaz 1990: 9).

Maraş 1 olarak da adlandırılan aslan (Şekil 27), Assur kaynaklarında Qalparunda olarak da bilinen ve III. Adad-Nirari ile çağdaş olan III. Halparuntaş dönemine tarihlenir. Kahramanmaraş kalesinden ele geçen kapı aslanının üzerinde hiyeroglif bir yazıt vardır. Bu gibi aslanların, çoğunlukla Geç Hitit kentlerinin kapı girişlerinin her iki yanına, bir yanları duvara yaslanacak şekilde konumlandırıldığı bilinmektedir. Üzerindeki hiyeroglif yazıt, Gurgum hanedanlarının soyağacını vermesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca yine bu yazıttan, aslanın bulunduğu

yerin tanrılara adanmış kutsal bir alan olduğu anlaşılmaktadır (Hawkins 2000: 261). Yazıtın çevirisi aşağıdaki gibidir:

“Ben prens Halparuntaş, Gurgum şehrinin kralı, vali Layamaş’ın oğlu kahraman Halparuntaş’ın torunu, cesur Muwataliş’in torun çocuğu Prens Halparuntaş’ın torununun torunu, kutsanmış Muaviş’in torununun torun çocuğu, büyük Layamaş’ın torununun torununun torunu, vali Laramaş’ın soyundan, tanrılar tarafından sevilen, halkın tanıdığı, uzak ülkelerde bilinen, yüce ve lütufkâr kral. Beni ve atalarımı seven tanrılar Beni babamın tahtına oturtular. Harap olmuş yerleri tekrar ayağa kaldırdım. Tarhunzaş ve Ea’nın izniyle bu şehirleri ihya ettim...”

Yine Kahramanmaraş kalesinden ele geçen ve bugün İstanbul’da sergilenen bir heykelin (Şekil 28) gövdesinin alt kısmındaki yazıt, Gurgum krallarının soyağacı hakkında dikkate değer bir bilgi vermektedir. MÖ 9. yy sonlarına tarihlendirilen, eteği saçaklı uzun giysili bir erkeğin tasvir edildiği heykel üslup olarak Sam’al örnekleriyle benzerlik göstermektedir (Konyar 2008: 60). Yazıtın çevirisi aşağıdaki gibidir:

“Ben Hükümdar Halparuntaş, Gurgum Kralı, Hükümdar Muwataliş’in oğluyum (...) (...) fakat ben Halparuntaş ‘ona izin verdim’ Mutawaliş’in oğlu Muwiziş’in büyük torunu Ben babamı, büyükbabamı, büyük- büyükbabamı ve atamı (?) yücelttim...”

Yazıttan kendini Muwiziş’in torunu olarak tanıtan şahsın II. Halparuntaş olduğu anlaşılır. Bu açıdan, II. Halparuntaş ve babası Muwataliş III’ün, Salmaneser yazıtlarında geçen Qalparunda ve Mutalli oldukları düşünülür. Yine yazıtta büyük büyük babası olarak tanımladığı I. Laramaş MÖ 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir. Assur ve yerel hiyeroglif yazıtlardan yola çıkıldığında Gurgum krallarının soyağacı şu şekilde düzenlenmektedir I. Laramaş - Muwiziş - I. Halparuntaş - Muwataliş - II. Halparuntaş - II. Laramaş - III. Halparuntaş (Hawkins 2000: 250). Yine de bu verilerin yeni arkeolojik buluntularla desteklenmesi gerekmektedir.

Maraş mezar stellerine bakıldığında, tekli, ikili veya üçlü figürlerin oluşturduğu sahneler kabartma şeklinde betimlenmiştir. İkili sahneler çoğunlukla kadın-erkek (karı-koca?) veya kadın-çocuk, üçlü sahneler ise kadın-erkek ve muhtemelen çocuk figürleri tasvir edilmiştir. Konular daha çok ziyafet sahnesi ve aile bireylerinin gündelik hayatlarını yansıtır. Şölen sahnelerinde çoğunlukla arkalıklı sandalyelerde karşılıklı olarak oturmuş karı-koca tasvirleri arasında bir yemek masası bulunur. Kompozisyonların, üzerinde yiyecek ve içecek bulunan çapraz ayaklı masa ve figürlerin ellerinde kupa veya yiyecek tutar biçimde oluşturulması,

“ölü yemeği” sahnesi olarak tanımlanmalarına sebep olmuştur. Gövdeler cepheden, baş ve ayaklar ise profilden tasvir edilmiştir. Erkek figürlerin ellerinde genellikle buğday veya üzüm salkımı, kupa, bazı örneklerde ise asa bulunur. Saç ve sakal spiral buklelerle betimlenmiştir ki bu daha çok Arami etkisi olarak yorumlanır. Yine bazı erkeklerin ellerinde papirüs yaprakları veya bunların konulduğu kutular, kalem, terazi gibi olasılıkla mesleklerini yansıtan objeler bulunur (Konyar, 2008: 65).

Kadınlar ise genellikle yün eğirirken tasvir edilmişlerdir. Kenarları püsküllü, bazen başı da örten uzun bir entari giymişlerdir. Üzerlerinde bilezik, halhal, fibula (çengelli iğne), kemer gibi dekoratif unsurlar da taşırlar. Mezar stellerindeki çocuklu sahneler de Maraş stellerini özel kılan bir başka unsurdur (Şekil 29). Tarhupiya’nın mezar stelinde, çocuklar kadının kucağında betimlenmiş, böylelikle daha dünyevi sahneler yaratılmıştır. Şölen sahnelerinde bazen kadınların elinde iğ, ayna gibi nesneler tutar durumda tasvir edilmeleri aynı sebeptendir. Kadınlar yün eğirme ve süslenme ile ilişkilendirilmiş, erkekler ise olasılıkla meslekleriyle ilgili simgelerle tasvir edilmiştir. Maraş stellerini bölgedeki diğer krallık merkezlerinde ele geçen örneklerden ayıran en önemli özellikleri, işledikleri konulardır. Stellerde kral, tanrı kabartmalarından çok sıradan insanların yaşamları anlatılmıştır. Bu sıradan insanların yine bölgenin varlıklı aileleri olması olası görünmekle birlikte, konular daha çok aile yaşamı ve kadınlarla ilgilidir (Bonatz 2000; Konyar, 2008: 65).

Bugün Adana Müzesi’nde sergilenmekte olan “şarap tüccarı ile karısının mezar steli” farklı üslubuyla önem taşır (Şekil 30). Burada diğerlerinin aksine karı-koca tam cepheden betimlenmiştir. Ellerini birbirilerinin omzuna atmışlardır. Yüzlerindeki hüznü ifade dikkat çekicidir (Konyar, 2008: 66).

SONUÇ

Suriye ve Ege Dünyası arasındaki ticari ilişkiler MÖ 3. binyılda Anadolu platosunda yer alan birçok yerleşimin gelişmesinde ve büyümesinde etkili olmuştur. Bu dönem için, yerleşimler ve bu yerleşimlere bağlı daha küçük boyutlu uydu yerleşimlerin şemasından söz edilebilir. Coğrafi şartlardan dolayı Mezopotamya kentlerinin aksine fazla büyüme şansı olmayan Anadolu yerleşimleri (Frangipane 2012:34) kendi alt bölgelerinin politik liderleri konumundayken ve yer yer Akkad'a karşı örgütlenip organize olarak ayaklanabilen yerel yönetimlerin varlığından haberdar olsak da Akkad gibi daha güçlü ve organize politik yapılar karşısında çaresiz kalmışlardır. Bu süreç boyunca Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu ve Orta Anadolu'nun sosyo-politik gelişiminde bölgeler arası etkileşim ve ticaret önemli bir rol oynamıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, özellikle Fırat hattı, Mezopotamya kökenli sosyo-politik durumlardan diğer bölgelere oranla daha fazla etkilenmiş. Özellikle MÖ 3. binyılın sonunda Kuzey Mezopotamya'da karşılaştığımız yıkımın bir benzeri burada da yaşanmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Fırat Havzası içerisinde bulunan kısımları kısmen de olsa güney bölgeler ile olan ilişkilerini devam ettirirken, bölgenin geri kalanı transkafkasya kökenli göçebe toplulukların etkisi altına girmiştir. Orta Anadolu Bölgesi ise doğu ve batı arasında olan coğrafi konumundan kaynaklı ticari rotaların merkezinde yer almaktadır. Bölgenin sahip olduğu bakır ve obsidyen gibi hammadde kaynakları da bu ticari rotaların bölgeyi kullanmasında etkili olduğu söylenebilir. Özetle MÖ 3. binyıl kendi çevrelerinde çekim merkezi olmayı başarıp merkezileşen politik birimlerin ortaya çıkışı ve uzun ve kısa mesafede gerçekleşen ticaret ve etkileşim ağlarından maksimum fayda sağlama çabalarıyla geçmiştir.

MÖ 2.binde, Assur ticaret kolonileriyle birlikte gerçekleşen sistematik ticaret özellikle Anadolu'da yer alan kentlerin ekonomik olarak güçlenmesini ve nüfusun belirli merkezlerde yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu kentlerin yönetim merkezinde bulunan elitler bu ticaret ağından daha fazla gelir elde etmek için birbirleri ile rekabet etmişlerdir. Özellikle Eski Assur'un yıkımı ile biten Orta Tunç Çağ I dönemini takip eden Orta Tunç Çağ II döneminde ise bu rekabet daha da artmış ve Hitit devletinin temelleri bu dönemde atılmıştır.

Hitit krallık ve imparatorluk dönemi boyunca ticari ağlardan maksimum geliri elde edip Mısır gibi dişli rakiplerini saf dışı bırakmaya çalışan merkezi otorite için Güneydoğu Anadolu bölgesini doğrudan veya dolaylı olarak kontrol altında tutmak

hayati önem taşımıştır. Bölge kimi zaman saf değiştirebilen vasal krallıklarca kimi zaman ise merkezi otoriteye bağlı olarak yönetilmiştir. Suriye, Mısır ve Anadolu arasında yer alan stratejik konumu ve sahip olduğu maden yatakları bölgenin otonom biçimde yönetilmesine engel olmuştur.

MÖ 13. yüzyılda “Deniz kavimleri” olarak adlandırılan göç dalgası, önce Hititlerin kuzeybatı ticaret yollarını kesmiş ardından Kuzey Suriye’ye kadar ulaşarak Hitit coğrafyasında yıkım ve talana sebep olmuşlardır. Böylelikle hâlihazırda zayıflamış olan Hitit imparatorluğu daha fazla karşı koyamamıştır. Bu kitlesel hareketin etkisi Anadolu ve Kuzey Mezopotamya topraklarında oldukça yıkıcı olmuştur. Anadolu’da Hititler, Kuzey Suriye’de Hurri-Mitanni ve Mezopotamya’da Kassit (III. Babil) gibi MÖ 2. binde Önyasya’nın başlıca güçleri yıkılmaktan kurtulamamıştır. Hititlerin ardından ortaya çıkan güç boşluğu ise yeni devletler tarafından doldurulmuştur. Anadolu ölçeğinde bu boşluktan faydalanan güçlerin başında batıda Frigler, doğuda ise Urartular gelmektedirler. Mezopotamya topraklarında ise Kassit’lerin yerini Yeni Assur Devleti almıştır.

Anadolu ve Kuzey Suriye coğrafyasında güç boşluğunun etkisiyle Güneydoğu Anadolu’nun siyasi ve demografik yapısı değişerek “Geç Hitit Krallıları” olarak anılacak yepyeni bir oluşuma ev sahipliği yapmıştır. Hitit İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından, Hitit emperyal yapısının ortadan kalmış olmasına rağmen yüzyıllar boyunca Geç Hitit kentlerinde Hitit karakteri yaşamaya devam etti. Suriye’de artan Arami ve Fenike varlığı Hitit kültürüyle etkileşime girerek melez ve bir o kadar da eşsiz bir kültürün ortaya çıkmasını sağladı. Siyasi tarihin oluşmasını sağlayan kaynaklar ilerde bölge yerleşimlerini imparatorluk topraklarına katacak olan Assur’dan sağlanırken, arkeolojik kanıtlar, mimari kalıntılar ve Luwi, Arami ve Fenike dillerinin kullanıldığı yerel hiyeroglif yazıtlarının içerikleri diğer kaynaklarla eşleştirilebilmektedir. Hitit İmparatorluk döneminde de önemli bir merkez olan Kargamış’ın bu değişime önderlik ettiği ve diğer tüm merkezlerce örnek alındığı gözlemlenebilmektedir.

Hitit’in yıkılışının ardından Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyalarında da Anadolu’da olduğu gibi siyasi değişiklikler yaşandı. Tüm bu değişiklikler sonucunda Luwi, Hatti ve Aramilerin kökenli yerleşimcilerin bir arada yaşadığı demografik bir yapıya bürünen Güneydoğu Anadolu yerleşimleri eşsiz bir kültüre ev sahipliği yaptı. Buna rağmen Hitit’lerde olduğu gibi Geç Hitit Krallıklarında da “Büyük Kral” ünvanı Hitit’in şanlı geçmişine öykünürcesine yer yer yöneticiler tarafından kullanıldı.

Güçlü devletlerce çevrelenmiş olan Güneydoğu Anadolu'daki Geç Hitit Krallıkları bu çetin coğrafyada varlıklarını sürdürebilmek için hep bir ittifak arayışı içinde oldular. Assur'a vermesi gereken vergiyi vermeyip ayaklanmaları destekleyen Melid Kralı Gunzinazu'nun Assur Kralı II. Sargon tarafından tahttan MÖ 719 yılında indirilip yerine güvenilir bulunduğu Tarhuntazi'yi geçirmesi örneğinde olduğu gibi Assur coğrafi yakınlığının avantajını da kullanarak bölgeye düzenli olarak politik ve askeri müdahalelerde bulunmuştur. Ne var ki, Tarhuntazi'de öncülü olan Gunzinazu gibi Assur'a karşı hem Gurgum'lu Tarhunlara, hem de Muşkili Mita'yla ittifak yapmıştır. Ancak sonuç değişmemiş ve ittifak II. Sargon tarafından mağlup edilmiştir. Benzer örnekler tüm Geç Hitit Krallıklarının siyasi tarihlerinde mevcuttur. Geç Hitit Krallıklarının neredeyse tamamının ya birbirleriyle, ya da coğrafyanın büyük devletleriyle ittifak arayışına girmelerinin sebebi varlıklarını sürdürme amaçlı olmanın yanı sıra olasılıkla Assur'un vergilerle bölgeye yaptığı ekonomik sömürüden kurtulmak olmalıdır. Assur ise bu krallıkları son adım olarak topraklarına katarak eyalete çevirmeyi seçmiştir. Bu tercihin ekonomik nedenleri olduğu kadar siyasi nedenleri de olmalıdır. Baş düşmanı Urartu'yla doğrudan sınır komşusu olmaktan kaçınıp vasal krallıklar kullanmayı tercih etmiş olabilir.

KAYNAKÇA

Abay, E. (2006). "Geç Uruk ' Çöküşünden ' Sonra Güneydoğu Anadolu'da Siyasi Yapılanma ve Bölgeselleşme Eğilimleri", In (Eds.) A. Erkanal Öktü, E. Özgen, S. Günel, T. Ökse, and H. Tekin, *Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması*, İstanbul: Homer Kitabevi, 25–34.

Abay E. (2006). Southeastern Anatolia after the Early Bronze Age: Collapse or Continuity? A Case Study from the Karababa Dam Area. In *Societes humaines et changement climatique a la fin du troisieme millenaire: Une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mesopotamia? Actes du Colloque de Lyon, 5–8 decembre 2005*, ed. Catherine Kuzucuoğlu and Catherine Marro, 403–14. *Varia Anatolica* 19. Paris: De Boccard.

Akçay A. (2014). Tabal Ülkesinin Tarihsel Süreci Üzerine Bir Değerlendirme. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIX (1): 37-58.

Akkermans, G. ve Schwartz M. (2006). *The Archaeology of Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (C. 16,000-300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Algaze G. (1999). Trends in the Archaeological Development of the Upper Euphrates Basin of South-Eastern Anatolia during the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages. In *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates. The Tishrin Dam Area. Proceedings of the International Symposium Held at Barcelona, January 28th–30th, 1998*, ed. Gregorio del Olmo Lete and Juan Luis Montero Fenollós, 535–72. Barcelona: Editorial AUSA.

Guillermo A., Dinçkan, G. Hartenberger, B. Matney, T. Pournelle, J. Rainville, L. Rosen, S. Rupley, E. Schlee, D. ve Vallet, R. (2001). Research at Titriş Höyük in Southeastern Turkey: The 1999 Season. *Anatolica XXVII*: 23-106.

Alparslan, M. (2011). *Pattin (Unqi) Krallığı*, Arkeo Atlas, no:2011/01. 387

Alvaro, C. (2010). *Malatya-Melid: a new look on the 20th century's archaeological research. Some remarks on the Topographical And Architectural Evidence.* in Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May, 5th-10th 2009, "Sapienza" - Università di Roma Volume 3, 2010, pp. 273-278)

Alvaro, C, Balossi, F. and Bloom, J. (2004). Zeytinli Bahce, a Medieval Fortified Settlement. *Anatolia Antiqua* 12: 191–213.

Archi, A. (2015). *Ebla and Its Archives*, Berlin: Walter de Gruyter Inc.

Arik, Remzi O. (1937). *Les fouilles d'Alaca Hoyuk: Entreprises par la Société de l'histoire turque: Rapport préliminaire sur les travaux en 1935*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Aro, S. (2003). Art and Architecture. (Ch. VII), in H. C. Melchert (ed.), *The Luwians*. Leiden/Boston, pp. 281-333.

Balossi, F., Nocera, G. M. and Frangipane, M. (2007). The Contribution of a Small Site to the Study of Settlement Changes on the Turkish Middle Euphrates between the Third and Second Millennium BC: Preliminary Stratigraphic Data from Zeytinli Bahce Hoyuk (Urfa). In *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: Une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5–8 décembre 2005*, ed. Catherine Kuzucuoğlu and Catherine Marro, 355–82. *Varia Anatolica* 19. Paris: De Boccard.

Barjamovic, G., Hertel, T., and Larsen, M. G. (2012). *Ups and Down at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period*. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten.

Barjamovic, G. (1975). "The Geography of Trade: Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975-1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange", In (Ed) J.G. Dercksen *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives Studies) (Pihans vol 111)*, Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 87-100.

Barjamovic, G. A (2011). *Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Copenhagen: Carsten Niebuhr Institute Publications.

Barnett, R.D. (1975). Phrygia and the People of Anatolia in Iron Age. CAH II/2, 417 – 447

Batıhan, M. (2014). Başur Höyük Eski Tunç Çağı Mezarları ve Buluntuları. *Unpublished Master's Thesis*. Ankara Üniversitesi. Archaeology Department, Ankara.

Bittel K. (1970). *Hattusha: The Capital of The Hittites*, Oxford University Press: New York.

Bonatz, D. (2000). *Syro-hethitische Grabdenkmal*, Mainz: Zabern

Bryce, T. (1986). The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy. *Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology*, Vol: 13

Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Çev. Müfit Günay. Ankara: Dost Yayınevi Yayınları.

Bryce, T. (2005). *The Kingdom of Hittites*. Oxford University Press.

Bryce, T. (2012). *The World of Neo-Hittite Kingdoms*. Oxford University Press.

Burney, C. (2004). *The Historical Dictionary of the Hittites*, The Scarecrow Press, Maryland- Toronto-Oxford

Ceylan, A. (1994). Eski Anadolu'da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum

Cline, E. H., ve O'Connor, D. (2012). *Ramesses III: The life and times of Egypt's last hero*. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press.

Çolpan, N. (2008). Hititlerin Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,

Contenau, G. (1948). La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni (Nouv. éd. rev. et augm.). Paris,: Payot.

Courty M. A. ve Weiss, H. (1977). *The Scenario of Environmental Degradation in the Tell Leilan Region, NE Syria, During the Late Third Millennium Abrupt Climate Change* H. Nüzhet Dalfes, George Kukla ve Harvey Weiss (eds.) *"Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*. (Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Kemer, Turkey, September 19-24, 1994) Springer-Verlag. Berlin: 107-148.

Dalfes, H. N. Kukla, G. ve Harvey, W. (eds.) (1977). *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*. (Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Kemer, Turkey, September 19-24, 1994) Springer-Verlag. Berlin.

Darga, M. A. (1992). Hitit Sanatı, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları,

Demir, B., Abay, E. Sevin, V. "Harput Kabartması: Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı" Arkeoloji ve Sanat 153 (Eylül-Aralık). VII-XVI.

Demirel, C. (2012). Geç Hitit Şehir Devletleri'nden Sam'al (M.Ö. 1200-600), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri)

Dercksen, J. G. 1996. *The Old Assyrian Copper trade in Anatolia*. İstanbul: Nederlands Historisch- Archaeologisch Instituut te İstanbul.

Dercksen, J. G. (2004). *Old Assyrian Institutions*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Dercksen, J. G. (2005). Metals according to Documents from Kültepe-Kanish dating to the Old Assyrian Colony Period, in U. Yalshin (ed.) *Anatolian Metal III*: 17-34. Bochum: Der Anschnitt.

Dillo, M. (2013). "The Name of the Author of ŞIRZI: A Text Collation," *BiOr* 70, 332-60

Dinçol, A. M. (1982), "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 122-131.

Dinçol, A. (2004). Hititler. *Arkeo-Atlas Dergisi* 3:22-50

Doğancı, K. (2018). "Geç Hitit Beylikleriyle Yeni Asur İmparatorluğu Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları* 2018, ed. B. Şimşek, C. Şahin, S. Avşaroğlu, E. Akgöz, Çizgi Kitabevi Yayınları, 6-16.

Donbaz, V. (1990). "Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums" *ARRIM (Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project)* 8: 4-24

Duymuş, H. H. (2011). "Asur Kaynaklarına Göre Demir Çağı'nda Tabal Krallığı", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 2 (3), ss. 34-46

Eidem, J. (2008). The evidence from Tell Leilan, in J. G. Dercksen (ed.) *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*: 31-41. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten.

Erdem, A. Ü. (2002). *Genç Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fales, F. (1979). Kilamuwa and the foreign Kings: Propaganda vs. Power. *Die Welt Des Orients*, 10, 6-22

Forlanini, M. (1975). "Étapes et Itineraries Entre Asšur et l'Anatolie Des Marchandes Paléo-Assyriens: Nouveaux Documents et Nouveaux Problèmes." *Kaskal* 3, 147–175.

Forlanini, M. (2008). The Historical Geography of Anatolia and the Transistion from the Karum-Period to the Early Hittite Empire, in J. G. Dercksen (ed.), *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*: 57-86. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten

Frangipane, M. (1993). "Melid. B. Archäologisch," *RIA* 8, 42-52

Frangipane, M. (2009). Rise and Collapse of The Late Uruk Centres in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. *Scienze dell'Antichita. Storia Archeologia Antropologia* 15, 25–41.

Marcella F. (2011). *İlk Tunç Çağı II-III Dönemi Doğu Anadolu*. Arkeoatlas 2011/1 Necmi Karul (ed.) 174-184.

Marcella F. (2012). 'Fourth Millennium Arslantepe: The Development of a Centralised Society Without Urbanisation', *Origini* XXXIV: 19-40.

D. Frayne, (1973). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods/Volume 2 Sargonic and Gutian Periods(2334-2113 BC), University of Toronto Press.

Gardiner, A. H. (1960). The Kadesh inscriptions of Ramesses II. Oxford: University Press.

Gilibert, A. (2011). *Syro-Hittite monumental art and the archaeology of performance*. the stone reliefs at Carchemish and Zincirli in the earlier first millennium BCE Berlin

Goetze, A. (1940). Kizzuvatna and The Problem Of Hittite Geography, London: Yale University.

Grayson, A.K. (1998). Assyrian Expansion into Anatolia in the Sargonid Age (744-650 B.C.). XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (6-10/VII/1987), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Grayson, A.K. (2002). Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC), *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods*, Vol. 3, Londo : Toronto- Buffalo-

Guillaume., S. (2018). Le Culte Du Cerf Anatolien: Symbolisme, Évolution Et Constance, III E-I E Millenaire, Actes du colloque « Le sacré dans tous ses états » organisé par l'AEPOA le 21-22 avril 2016 à l'UQAM

Günbatti, (1997). "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum(anadolu Arşivleri)*(3), 131-155.

Gurney, O. R. (1990). *The Hittites*. London

Gurney O. R. (1990). *The Treaty with Ulmi-Tesub*. AS, XLIII: 13- 28.

Gursan-Salzman, Ayşe. 1992. *Alaca Hoyuk: A Reassessment of the Excavation and Sequence of the Early Bronze Age Settlement*. Ph.D. dissertation. University of Pennsylvania.

Hamblin, W. G. *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC*. London and New York: Routledge.

Harmanşah, Ö. (2013). Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East. Cambridge University Press

Harrison, T. (2009). NEO-HITTITES IN THE "LAND OF PALISTIN.: Renewed Investigations at Tell Ta'yinat on the Plain of Antioch. *Near Eastern Archaeology*, 72(4), 174-189

Harald H. (1999). Fırat Bölgesi Kazıları: Norşun Tepe ve Lidar Höyük. *Kayıp Zamanların Peşinde: Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları: 65-80.

Hawkins, J. (1974). *Assyrians and Hittites*. Iraq, 36(1-2), 67-83

Hawkins, J. D. (1976-80). Karkamiş. *Reallexikon der Assyriologie*. 5: 426-446

Hawkins, J.D. (1982). *The Neo- Hittite States in Syria and Anatolia*, Cambridge Ancient History III, Part I. Cambridge, 380–381

Hawkins, D. (1986). *Writing in Anatolia: Imported and Indigenous System*. *World Archaeology*, 17(3): 363-367

Hawkins, J.D. (1988). "Kuzi-Tešub and the "Great Kings" of Karkamiš," *AnatSt* 38: 99-109.

Hawkins, J. D. (1995). *Great Kings" and "Country-Lords" at Malatya and Karkamish'*, in T. van den Hout and J. De Roos (eds.), *Studio Historiae Ardens: Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, Istanbul: Nederlands Historisch–Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 73–85

Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*. Inscriptions of New York: Iron Age, Berlin.

Hawkins, J. D. (2009). *Cilicia, the Amuq, and Aleppo*. *Near Eastern Archaeology* 72: 164–73

Hawkins, J.D.; Peker, H. (2014). Karkemish in the Iron Age, in N. Marchetti (ed.), *Karkemish. An ancient capital on the Euphrates (AnteQuem)*, Bologna:107-110

Hipp, K. (2014). *Sarduri II - One of The Most Unfortunate Rulers of the 8th Century B.C.E. Recherches Archéologiques*, N.S. 5/6 (2013/14)

I.Hoffmann, Der Telipinus, E. (1984). *THeth 11, Carl Winter Universitätsverlag*, Heidelberg.

Hoffner, A. H. (1980). Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites. *Orientalia* 49: 283-332.

Karauğuz, G. (2005). *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*. Konya: Çizgi Kitabevi

Kepinski, Christine. Dynamics, Diagnostic Criteria and Settlement Patterns in the Carchemish Area during the Early Bronze Age Period. In *Euphrates Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, ed. Edgar Peltenburg, 152–63. Levant Supplementary Series 5. Oxford: Oxbow Books.

Khurt, A. (2009). Eskiçağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330), c. II, çev. Dilek Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Koldewey, R. (1894) *Ausgrabungen in Sendschirli*, Berlin

Konyar, E. (2008). MÖ I. Binyılda Kahraman Maraş Gurgum Krallığı, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 180, s. 60-66, İstanbul.

Koşay, Hamit Z. ve Akok, M. (1994). *Ausgrabungen von Alaca Hoyuk: ein Vorbericht über die im Auftrag der Türkischen Geschichtskommission im Sommer 1936 durchgeführten Forschungen und Entdeckungen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kozbe, G. (1993). "Diyarbakır/Kavuşan Höyük 2005-2008 Kazıları." In *Ilisu Barajı ve HES Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları-The Ilisu Dam and HEP Project Excavations Seasons 2004-2008*. Diyarbakır: Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, 331–376.

Laneri, N. Dallai, M. Biazzo, L. (2016). Phases IIA, IIB, and IIIA: The Early Bronze Age. In (Ed.) L. Nicola, *Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2003-2013 Final Report Chronology and Material Culture*. Bologna: BraDypUS, 27-39.

N. Laneri ve Schwartz, M. (2011). Bronze Age. In (Ed) R. S. Sharon, G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Oxford: Oxford University Press, 337–360.

Larsen, M. T. (1976). *The Old Assyrian City-State and its Colonies*. Copenhagen: Akademisk Forlag.

Larsen, M. T., and Lassen, A. W. (2014). Cultural Exchange at Kültepe, in M. Kozuh, W. F. M. Henkelman, C. E. Jones, and C. Woods (eds.) *Extraction & Control. Studies in Honor of Matthew W. Stolper*: 171-88. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Lassen, A. W. (2010). *Wool trade in Old Assyrian Anatolia*. *Jaarbericht "Ex Oriente Lux"* 42: 159-179.

Luckenbil, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonis*, I: Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon; II: Historical Records of Assyria from Sargon to the end, New York.

Macqueen, J.G. (2001). *Hititler*. Çev. Esra Davutoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınevi

Marchetti, N. (2012). Karkemish On The Euphrates: Excavating a City's History. *Near Eastern Archaeology*, 75(3),

Marro, C. (2007). Continuity and Change in the Birecik Valley at the End of the Third Millennium: The Archaeological Evidence from Horum Hoyuk. In *Societes humaines et changement climatique a la fin du troisieme millenaire: Une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mesopotamie? Actes du Colloque de Lyon, 5-8 decembre 2005*, ed. Catherine Kuzucuoğlu and Catherine Marro, 341-54. *Varia Anatolica* 19. Paris: De Boccard.

McMahon, G. (1989). The History of the Hittites. *The Biblical Archaeologist*, 52(2/3), 62-77

Metzger, H. (1978). Une Lecture Nouvelle Des Reliefs De Malatya. *Revue Archéologique*, (2), 195-204.

Michel, C. (2008). Nouvelle données de géographie historique Anatolienne d'après des archives récentes de Kültepe. *Eothen* 16: 235-252.

Cecile M. (2011). The *Kārum* Period on the Plateau. In (Eds.) Sharon R. Steadman, G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, New York: Oxford University Press, 313-336.

Na'aman, N. (1974). Sennacherib's "Letter to God" on His Campaign to Judah. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, (214), 25-39.

Neu, E. (1974). Der Anitta-Text, StBoT 18 (Mainz 1974)

Nichols, John J. and Weber. J. A. (2006). Amorites, Onagers, and Social Reproduction in Middle Bronze Age Syria. In *After Collapse. The Regeneration of Complex Societies*, ed. Glenn M. Schwartz and John J. Nichols, 38–58. Tucson: University of Arizona Press.

Ökse A. T. (2008). "An Archaeological View on the Upper Tigris Region to be Flooded by the Ilisu-Dam: Focusing on the Early Bronze Age". Dominik Bonatz, Rainer M. Czichon ve F. Janoscha Kreppner (eds) *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Alt Vorderasiens ad honorem Hartmut Kühne* Harrassowitz Verlag. Wiesbaden: 17-24.

Ökse, A. T. (2011). The Early Bronze Age in Southeastern Anatolia. In (Eds.) Sharon R. Steadman, G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, New York: Oxford University Press, 260–289.

Ökse A. T. (2014). Salat Tepe’de Akkad Dönemi’ne Ait Bir Kırsal Tapınak. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 37, 43-45.

Ökse, A.T. (2016). Continuity and Discontinuity in the Bronze Age Stratigraphical Sequences of the Upper Tigris Region: A Case Study on Salat Tepe”, In (Eds.) S. Erkut, Ö. S. Gavaz. *Studies in Honour of Ahmet Ünal*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 367-388.

Orthmann, W. (1971). *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Bonn

Özfırat, A. (2016). *Üçtepe II. Tunç Çağları (Kazı ve Diyarbakır-Bismil Yüzey Araştırmaları Işığında)*, İstanbul: Ege Yayınları.

Tahsin Ö. (1986). New Observations on the Relationship of Kultepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium b.c. In *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, ed. Jeanny V. Canby, Edith Porada, Brunilde S. Ridgeway, and Tamara Stech, 31–47. Madison: University of Wisconsin Press.

Özgüç, N. (1987). VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı: Ankara, 26-30 Mayıs 1986. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 297-304

Özgüç, N.(2009). Samsat, TTK. Yayınları, V.Dizi, Sayı 1, Ankara

Özkan, S. (1993). *Kummuh/Kumaha*. Tarih İncelemeleri Dergisi VIII, İzmir, 65-80, s. 67.

Özkan, S. (2016). “Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Öneriler”. In (Eds.) S. Erkut, Ö. S. Gavaz “ *Studies in Honour of Ahmet Ünal*” İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 405-418.

Özyar, A. (2011). Geç Hitit Krallıkları, Arkeo Atlas, no:2011/01. 370-381

Palmisano, A. (2008). *The Geography of Trade Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Archaeopress Publishing. Oxford.

Palumbi, G. (2007). From Collective Burials to Symbols of Power. The Translation of Role and Meanings of the Stone-Lined Cist Burials Traditions From Southern Caucasus to the Euphrates Valley. *Scienze dell’Antichità* 14, 17–44.

Palumbi, G. (2011). The Arslantepe Royal Tomb and the ‘Manipulation ’ of the Kurgan Ideology in Eastern Anatolia at the Beginning of the Third Millennium.” *Travaux de La Maison de l’Orient et de La Méditerranée. Série Recherches Archéologiques* 58: 47–59.

Parker, B. J. ve L. S. Dodd, (2002). *The Upper Tigris Archaeological Research Project A Preliminary Report From the 2002 Field Season*. *Anatolica* 31, 69–110.

Payne, A. (2012). Iron Age Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Atlanta, 20-42

Peasnall, B. L. Algaze, G. (2010). *The Survey of Pir Hüseyin, 2004*”, *Anatolica* 36,165-195.

Peker, H. (2011). Geç Hitit Krallıkları, Arkeo Atlas, no:2011/01. 394-401

Peltenburg E. (2007). *New Perspectives on the Carchemish Sector of the Middle Euphrates River Valley in the 3rd millennium BC*. In Euphrates Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC , ed. Edgar Peltenburg, 3–24. Levant Supplementary Series 5. Oxford: Oxbow Books.

Pullu, S. (2011). *Tabal Krallığı*, Arkeo Atlas, no:2011/01. 390-391

Reade, J. B. (1978). *Assyrian Campaigns, 840–11 B.C., and the Babylonian Frontier*. ZA 68: 251–60

Rova, E. (2008). *Ceramic Provinces Along The Middle and Upper Euphrates: Late Chalcolithic-Early Bronze Age, A Diachronic View*. BaM 27, 13–38.

Russell, H. F. (1987). *Archaeological Evidence for the Assyrians in South-East Turkey in the First Millenium B.C*. Anadolu Demir Çağları (Anatolian Iron Ages), ed. Altan Çilingiroğlu, Ege Üni. Ed. Fak. Yay., İzmir, ss. 56-64.

Şahoğlu, V. (2005) *The Anatolian Trade Network and the Izmir Region During the Early Bronze Age*. Oxford Journal of Archaeology 24(4), 339-361.

Sayce, A. (1931). *The Kingdom of Kizzuwadna*. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, (2), 427-429.

Schachner, A. (2010). *M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu'su'nda Bir Dönüm Noktası*. Aygöl Suel (ed.) VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Cilt II. Anıt Matbaa, Ankara: 661-692.

Schachner, A. (2010). Hititler öncesi Boğazköy. 2. *Çorum Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*. Önder İpek (ed.). T.C. Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü. Çorum: 83-102.

Schachner, A. (2018). *Assur Ticaret Kolonileri Çağındaki Hattuş*. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı (eds). *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul:108-127.

Steadman Sharon R. (2011). *The Early Bronze Age on the Plateau*. In (Eds.) Sharon R. Steadman, G. McMahon, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, New York: Oxford University Press, 229–259.

Steadman, S. R., and McMahon. J.G., (2011). "The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E." *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*

Summers, G. (2011) "Kummuhu Krallığı ", *Arkeo Atlas*, no: 2011\ 01, 381

Tekoğlu, R. and A. Lemaire. (2000). "La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy," *CRAIBL* 144.3, 961-1006.

Ünal, A. (2002). *Hitit Devrinde Anadolu* 1. Cilt. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Ünal, A. (2013). *Hititler Devrinde Anadolu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ussishkin, D. (1969). The Data of The Neo-Enclosure in Karatepe. *British Institute At Ankara*

Marc Van De Mieroop "Sargon of Agade and His Successors in Anatolia" *SMEA* 42/1: 133-159.

Veenhof, K.R. (2010). *Ancient Assur: The City, its Traders, and its Commercial Network*. *Journal of the Economic and Social History of Orient*, Vol 53, No. 1/2 pp. 39-82

Veenhof, K. R. (1988). Prices and Trade. The Old Assyrian Evidence. *Altorientalische Forschungen* 15: 243-263.

Veenhof, K. R. (1995). An Assyrian Colony in Anatolia, in J. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East: 859-872*. New York: Simon & Schuster MacMillan.

Veenhof, K. R. (1997). "Modern" features in Old Assyrian Trade. *Jesho* 40: 336-366.

Veenhof, K. R. (2008). Across the Euphrates. In *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*, ed. Jan Gerrit Dercksen, 3–29. Old Assyrian Archives Studies 3. Publications de l'Institut historique-archeologique neerlandais de Stambul 111. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Veenhof, K. R. and Eidem, J. (2008). *Mesopotamia, The Old Assyrian Period*. Fribourg: Academic Press Fribourg.

Von Der Osten, Hans H. (1937). *The Alishar Huyuk, Seasons of 1930–32*. Oriental Institute Publications 28. Chicago: University of Chicago Press.

Wäfler, M. (1983). Zu Status und Lage von Tabāl. *Orientalia*, 52(1), nova series, 181-193.

Weeden, M. (2013). After The Hittites: The Kingdoms Of Karkamish And Palistin In Northern Syria. *Bulletin Of The Institute Of Classical Studies*, 56(2), 1-20.

H. Weiss, (2012). (ed.), *Seven Generations Since The Falls of Akkad*, Harrassowitz Verlag.

Harvey W. (2017). (ed.) "Megadrought and Collapse: From Early Agriculture to Angkor" Oxford Scholarship Online.

Weiss, H. (2017). Megadrought, Collapse and Resilience in Late 3rd Millennium BC Mesopotamia. In (Eds.) H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, R. Risch, *2200 BC – Ein Klimasturz als Ursache für den Zerfall der Alten Welt? 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world?*, Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte, 35-52.

Wilkinson, Tony J. (1990). *Town and Country in Southeastern Anatolia. Vol. I. Settlement and Land use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin*. Oriental Institute Publications 109. Chicago: Oriental Institute.

Wilkinson, Tony J.. (1994). The Structure and Dynamics of Dry-Farming States in Upper Mesopotamia. *Current Anthropology* 35: 483–520.

Wilkinson, Tony J. (1997). “Environmental Fluctuations, Agricultural Production and Collapse: A View from Bronze Age Upper Mesopotamia” H. Nüzhet Dalfes, George Kukla ve Harvey Weiss (eds.) “Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse” (Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop on Third Millennium BC Abrupt Climate Change and Old World Social Collapse, Kemer, Turkey, September 19-24, 1994) Springer-Verlag. Berlin: 67-106.

Winkler, H. (1901). *Altorientalische Forschungen* II, 1898-1900, 136

Woolley, C.L. (1921). *Carchemish II. The Town Defenses*. London.

Woolley, C. L. and Barnett, R. D. (1952). *Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum. The Excavations in the Inner Town*. Carchemish III. London: Trustees of the British Museum.

Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul

Yakubovich, I. (2015). *Phoenician and Luwian in Early Iron Age Cilicia*. *Anatolian Studies*, 65, 35-53.

Yiğit, T. (2000). *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*, Ankara

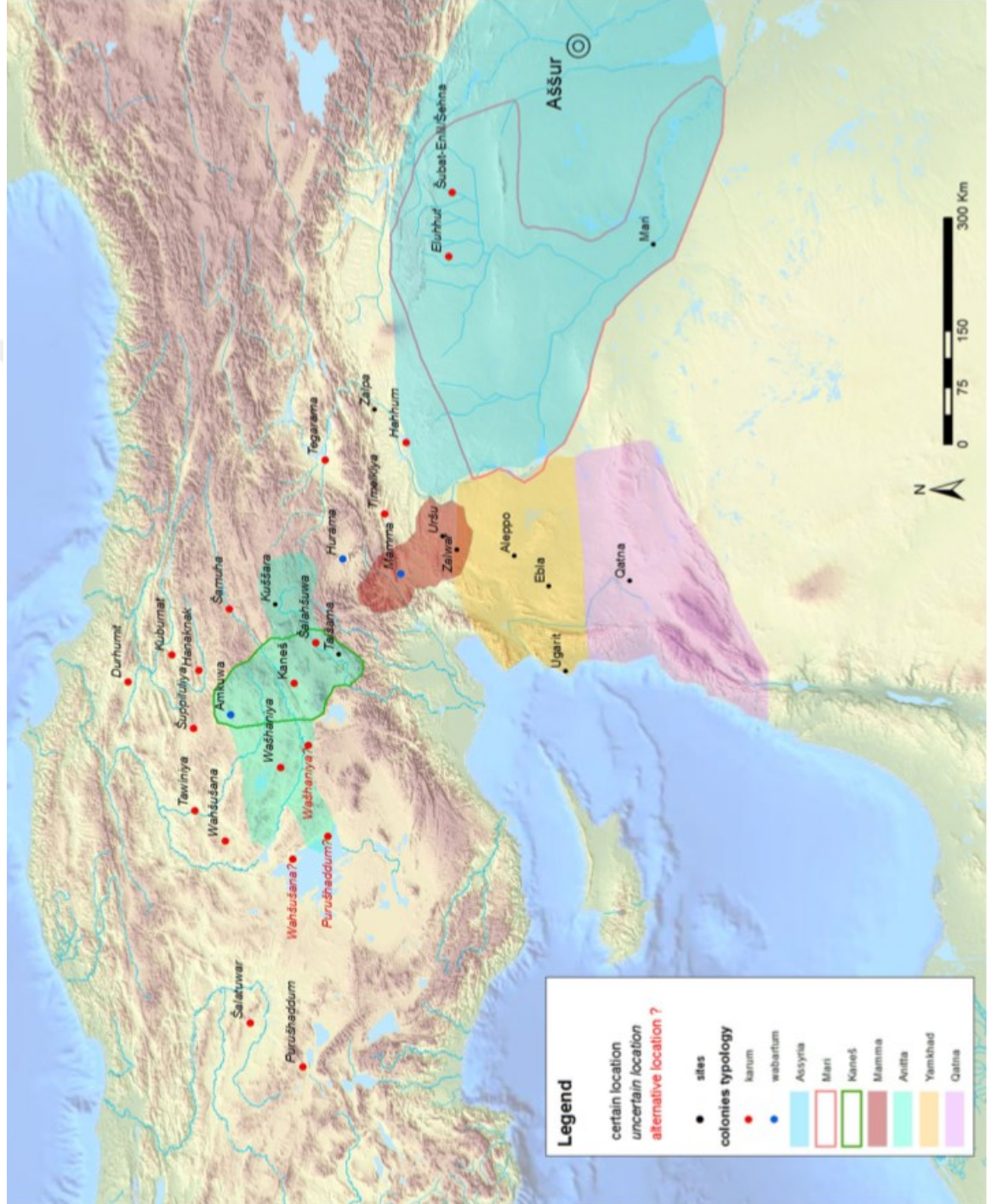
Yiğit, T. (2002). *Hitit Krallığı'nın Kuruluş Dönemi*, İdol Dergisi, Sayı:13, İstanbul.

EKLER

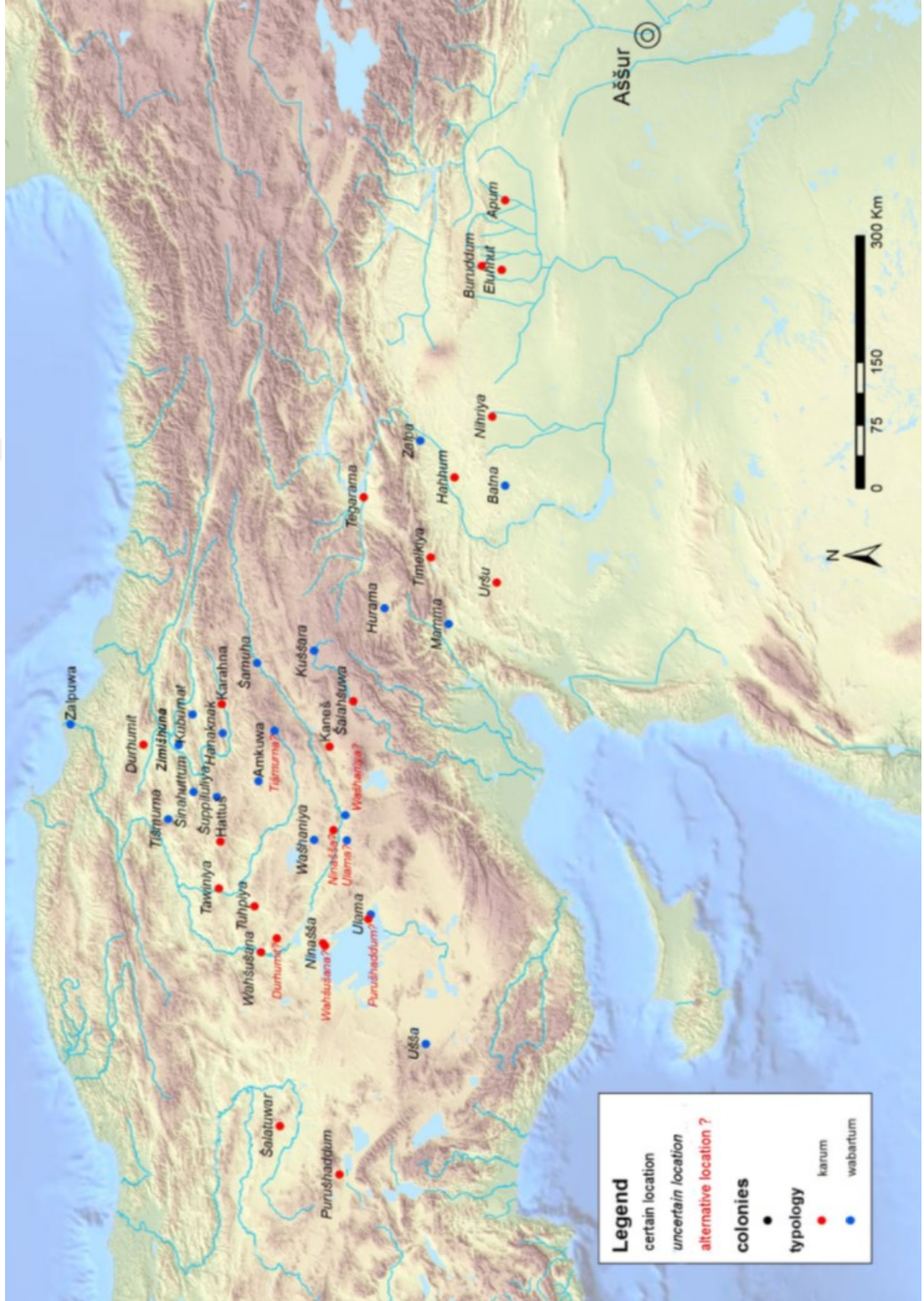
Ek 1: Şekiller

Şekil 1: Ticaret Kolonilerinin Dağılımı

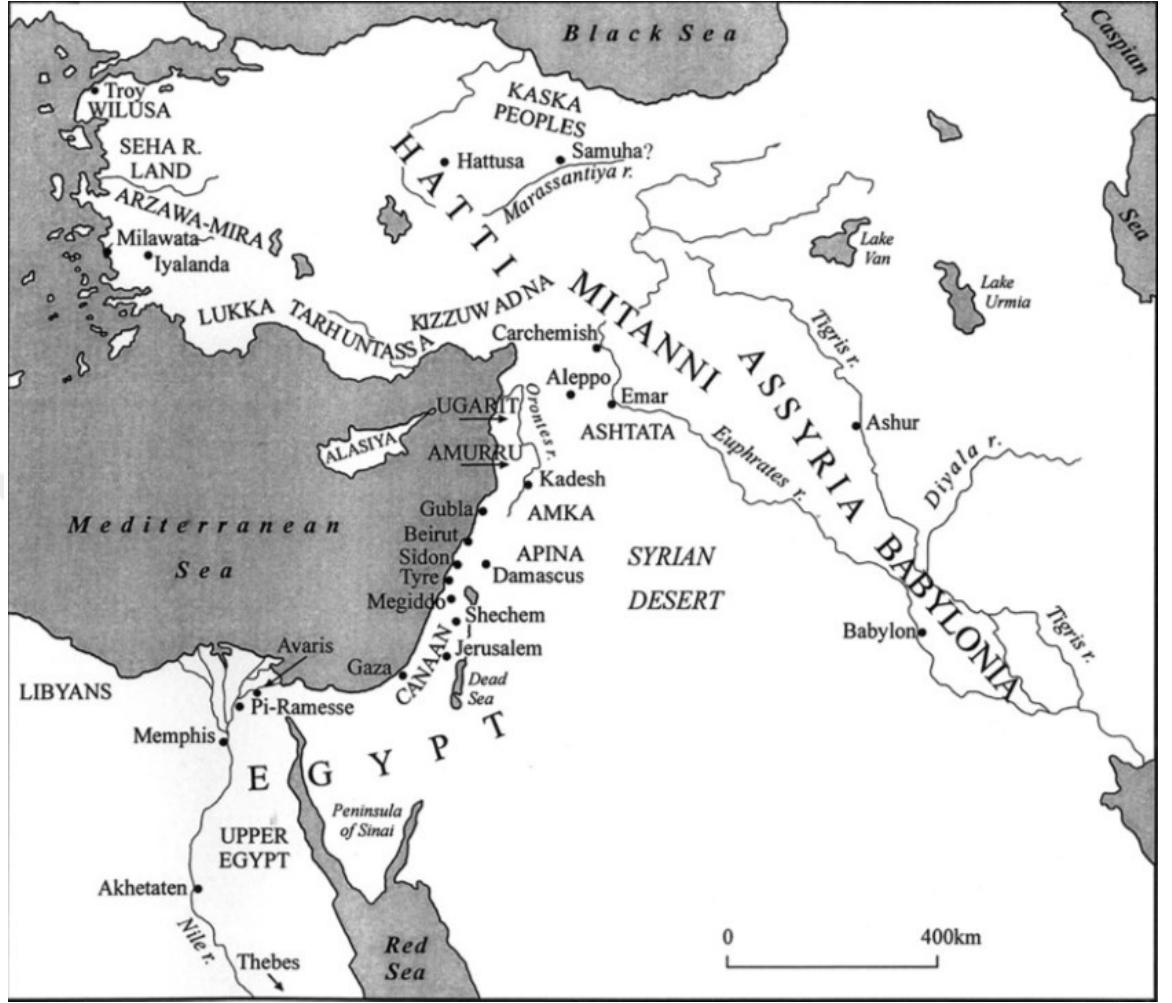
Kaynak: Palmisano, A. (2018). The Geography of Trade. Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Oxford, 28, Figure 3.7

Şekil 2: Ticaret Kolonilerinin Tipi

Kaynak: Palmisano, A. (2018). The Geography of Trade. Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Oxford, 27, Figure 3.6

Şekil 3: Geç Tunç Çağı'nda Hititler ve Komşuları

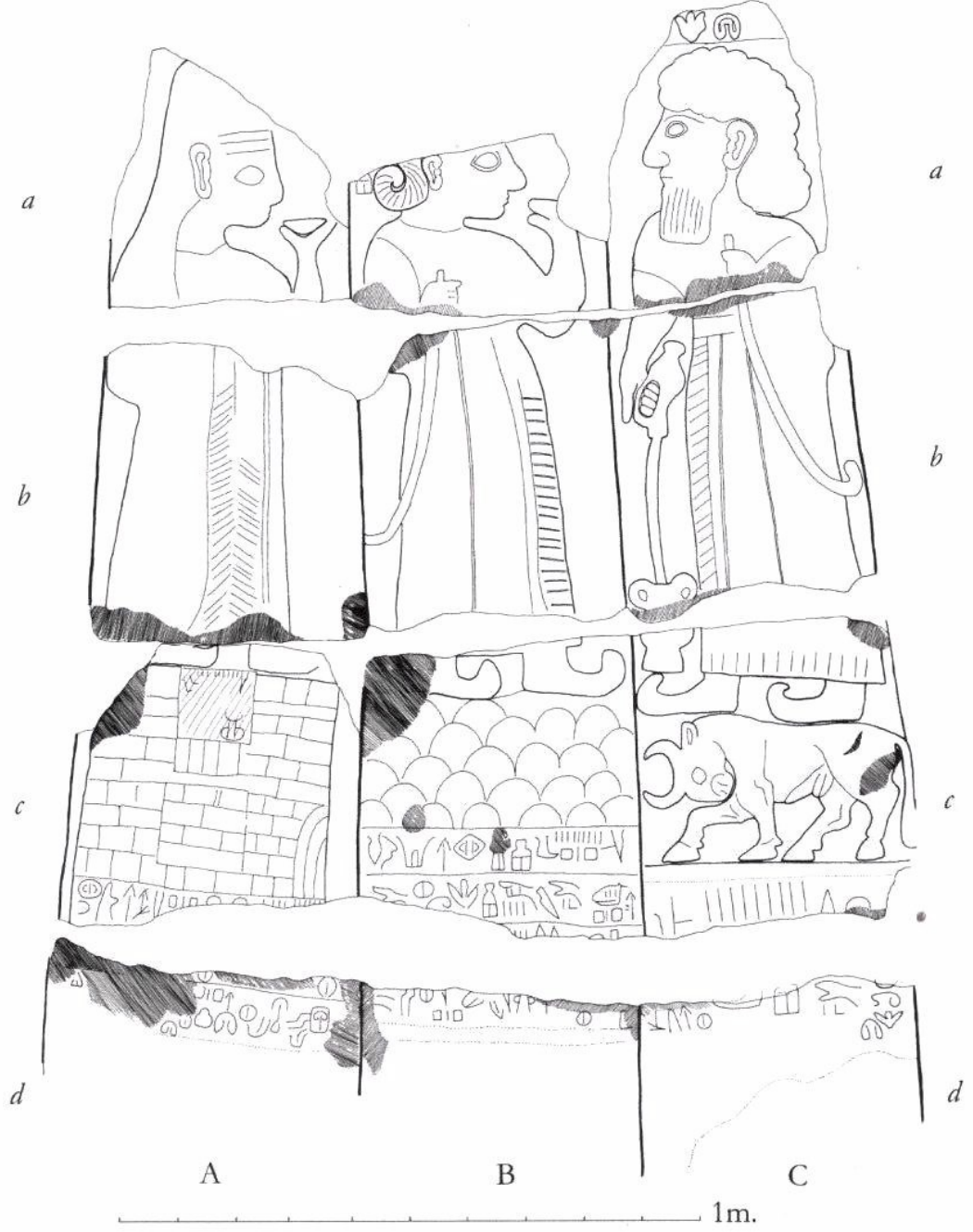
Kaynak: Bryce, T. (2005). *The Kingdom of Hittites*. Oxford University Press, 53, Map 4.

Şekil 4: Demir Çağı'nda Kuzey Suriye, Levant ve Güneydoğu Anadolu

Kaynak: Bryce, T. (2012). *The World of Neo-Hittite Kingdoms*. Oxford University Press, 46, Map 3.

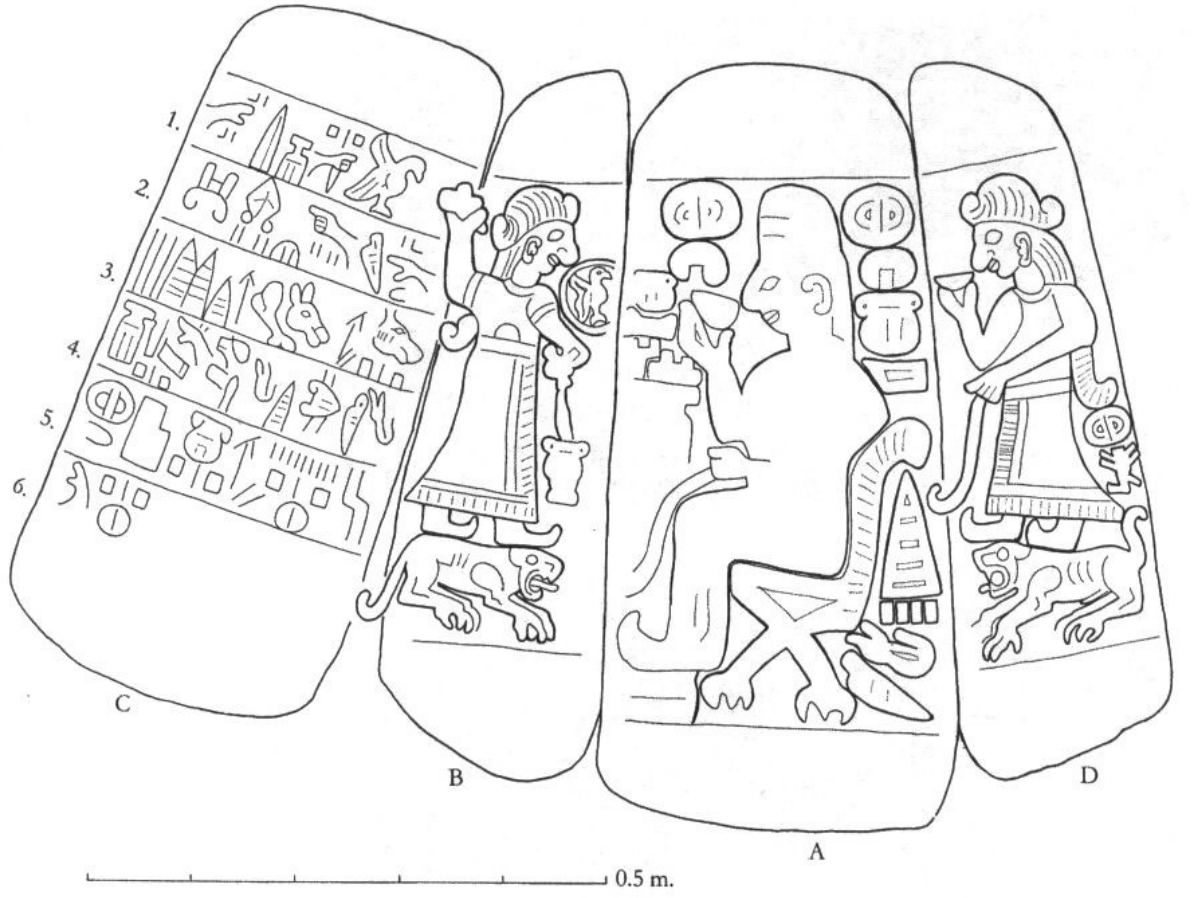
Şekil 5: İpekçür Steli

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

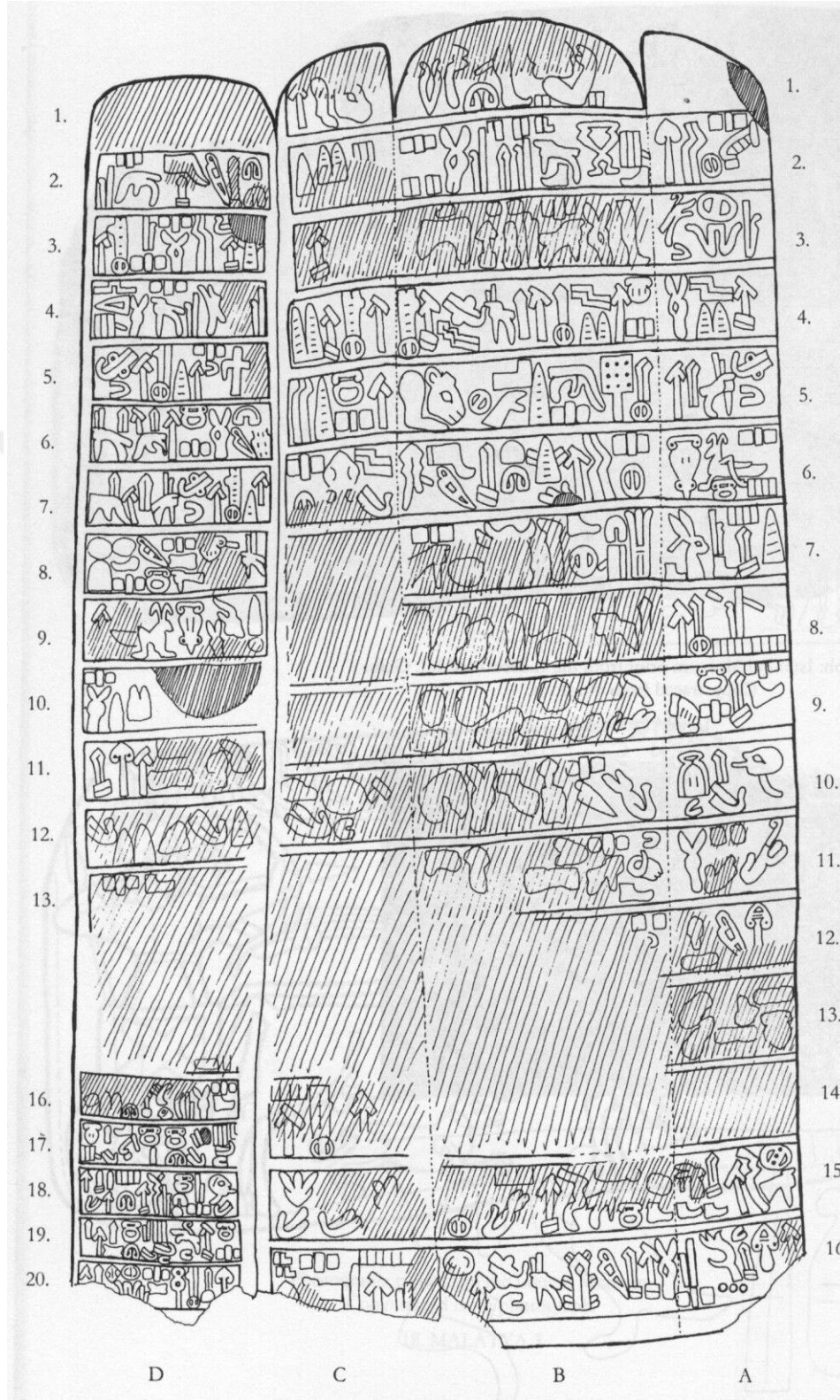
Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin: Walter de Gruyter, 2000: 301-4 and plt. 142-44

Şekil 6: Darende Steli

Kaynak: Bossert, H. Th. "Die späthethitische Stele aus Darende," AfO 17, 1956: 347-353

Şekil 7: İzgın Steli

Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin: Walter de Gruyter, 2000: 314-18 and plts. 153-54, 160

Şekil 8: Kral Sulumeli'nin dört tanrı önündeki libasyon sahnesi

Kaynak: Darga, M. A. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 228, Resim 233

Şekil 9: Kral Sulumeli

Kaynak: Darga, M. A. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 229, Resim 234

Şekil 10: Aslan Avı Sahnesi

Kaynak: Darga, M. A. (1992). *Hittit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 239, Resim 246

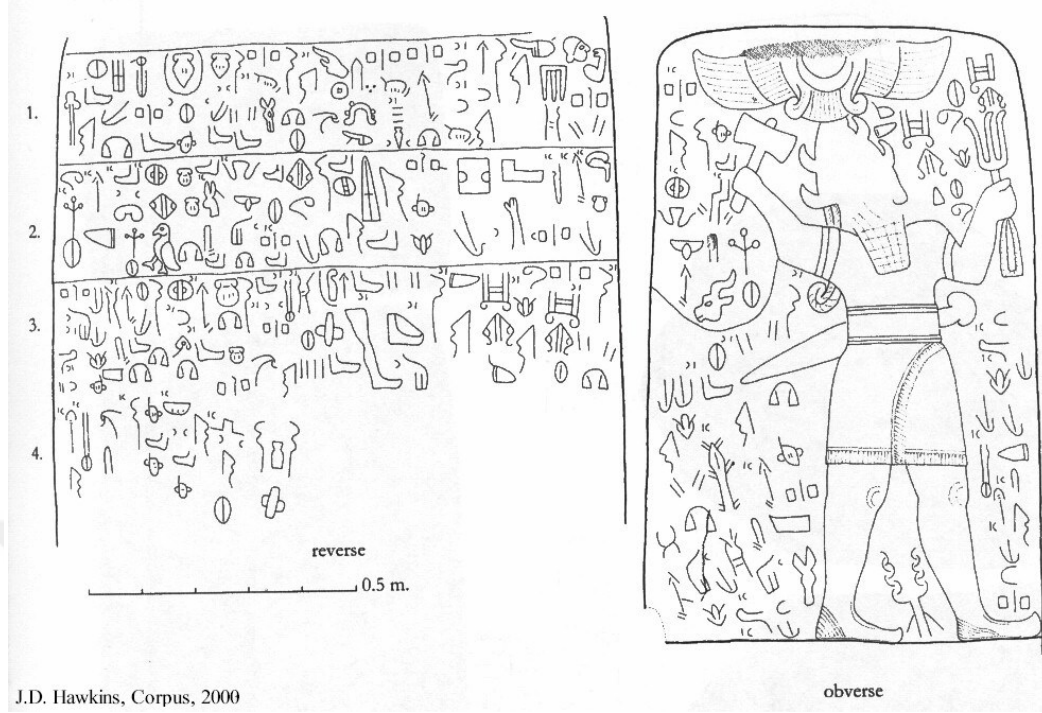
Şekil 11: I. Suhi'nin oğluna ait stel

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

Kaynak: Hawkins, J. D. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol 1, Berlin: Walter de Gruyter, 2000: 80-82 ve levha 1.

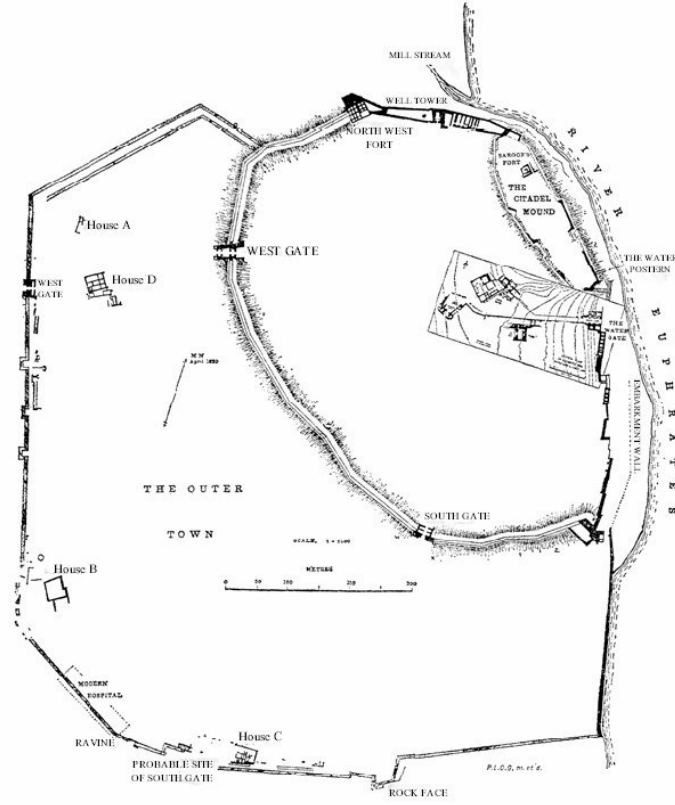
Şekil 12: K rk n Steli

J.D. Hawkins, Corpus, 2000

Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin, 2000: 171-75 and plts. 58-59.

Şekil 13: Karkamış Kent Planı

After Woolley, Carchemish II, Plt. 3

Kaynak: Woolley, C.L. 1921 Carchemish II: The Town Defenses. London, plt 3

Şekil 14: Kral Kartuvass Kabartması

Kaynak: Hawkins, J.D. and Peker, H. (2014). Karkemish in the Iron Age, in N. Marchetti (ed.), Karkemish. An ancient capital on the Euphrates (AnteQuem), Bologna:109, Fig.3

Şekil 15: Arabalı Savaş Sahnesi

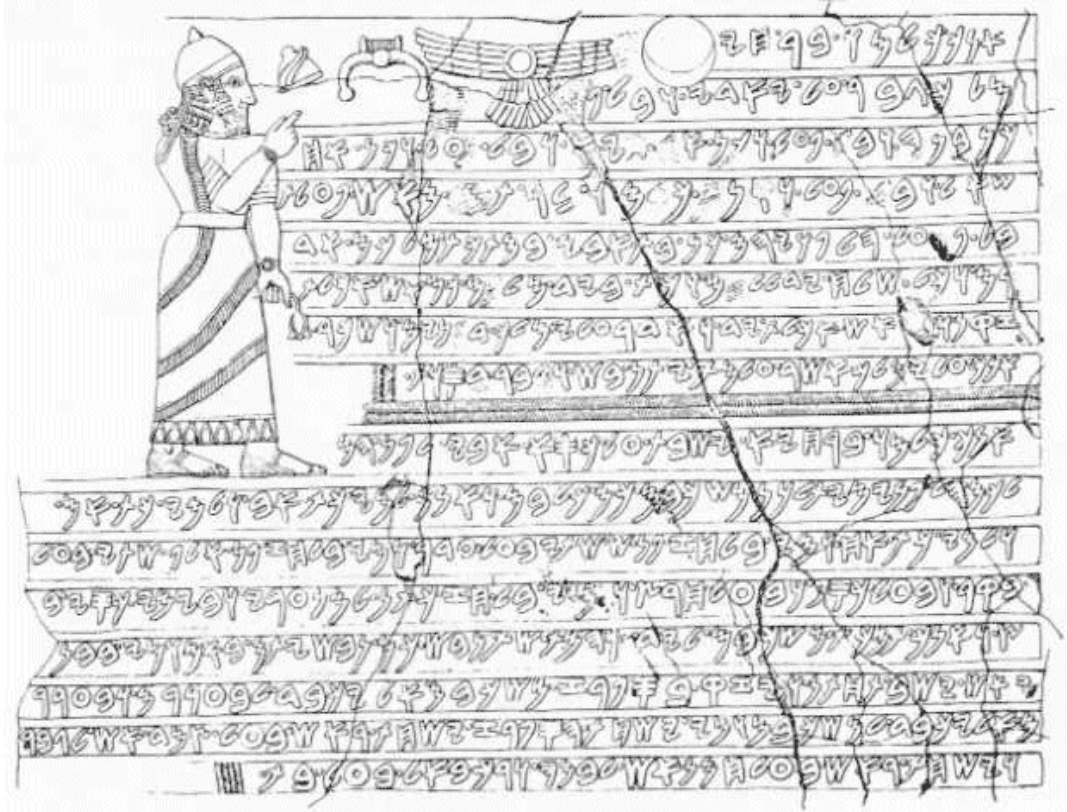
Kaynak: Darga, M. A. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 249, Resim 256.

Şekil 16: Tanrıça Kupapa

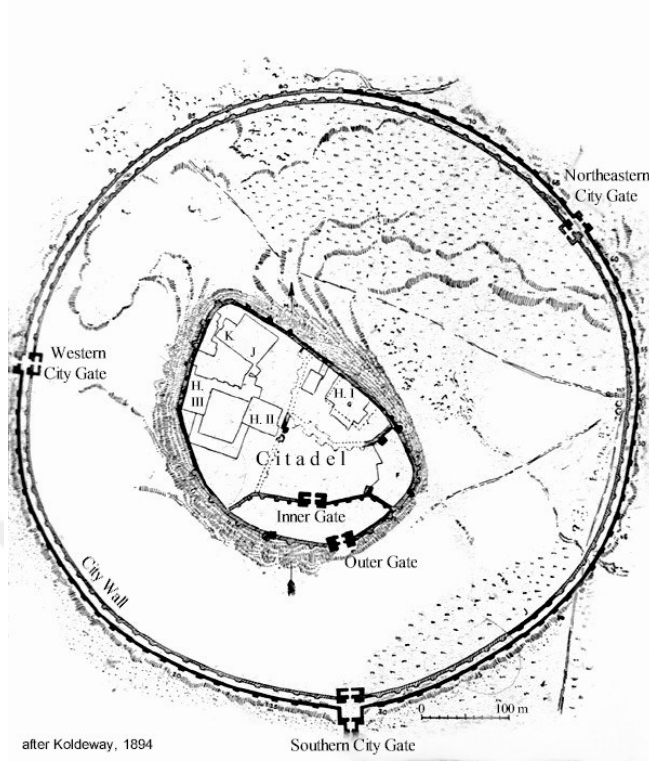
Kaynak: Darga, M. A. (1992). *Hitit Sanatı*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 250, Resim 257.

Şekil 17: Kilamawu Steli

Kaynak: Orthmann, W. Untersuchungen zur späthethitischen Kunst, Bonn, 1971

Şekil 18: Sam'al Kent Planı

Kaynak: Koldewey. R. (1894) Ausgrabungen in Sendschirli, Plate 29

Şekil 19: İç Kapi'daki Aslanlar

Kaynak: <https://www.hittitemonuments.com/zincirli/zincirliO08.jpg>

Şekil 20: Kral Heykeli

Kaynak: <https://www.hittitemonuments.com/zincirli/zincirli51.jpg>

Şekil 21: Bar-Rakib ve Yazman

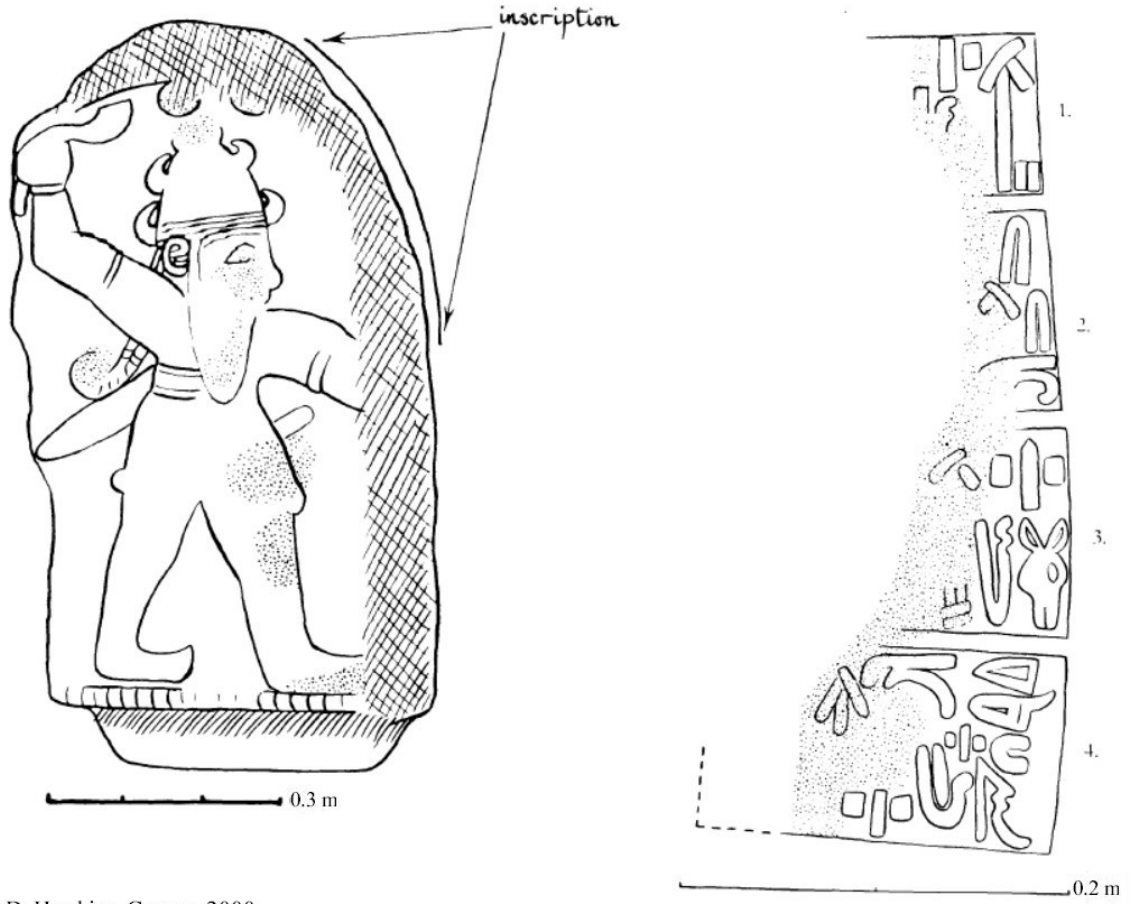
Kaynak: <https://www.hittitemonuments.com/zincirli/zincirli58.jpg>

Şekil 22: Karasu Kabartması

Kaynak: Burney, C.A. and Lawson, G.R.J. "Uartian Reliefs at Adilcevaz, on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu, Near Birecik," *AnSt* 8, 958: 211-18 (218 and plt. XXXIV).

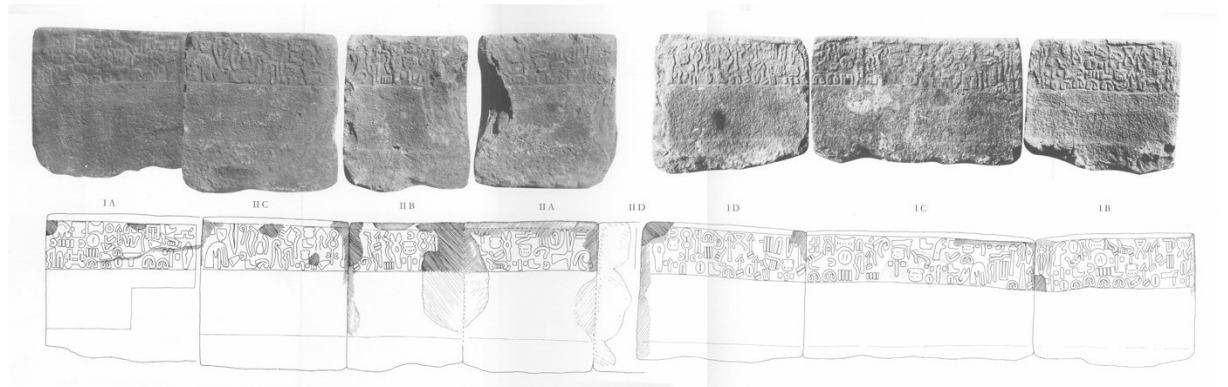
Şekil 23: Adıyaman II Steli

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

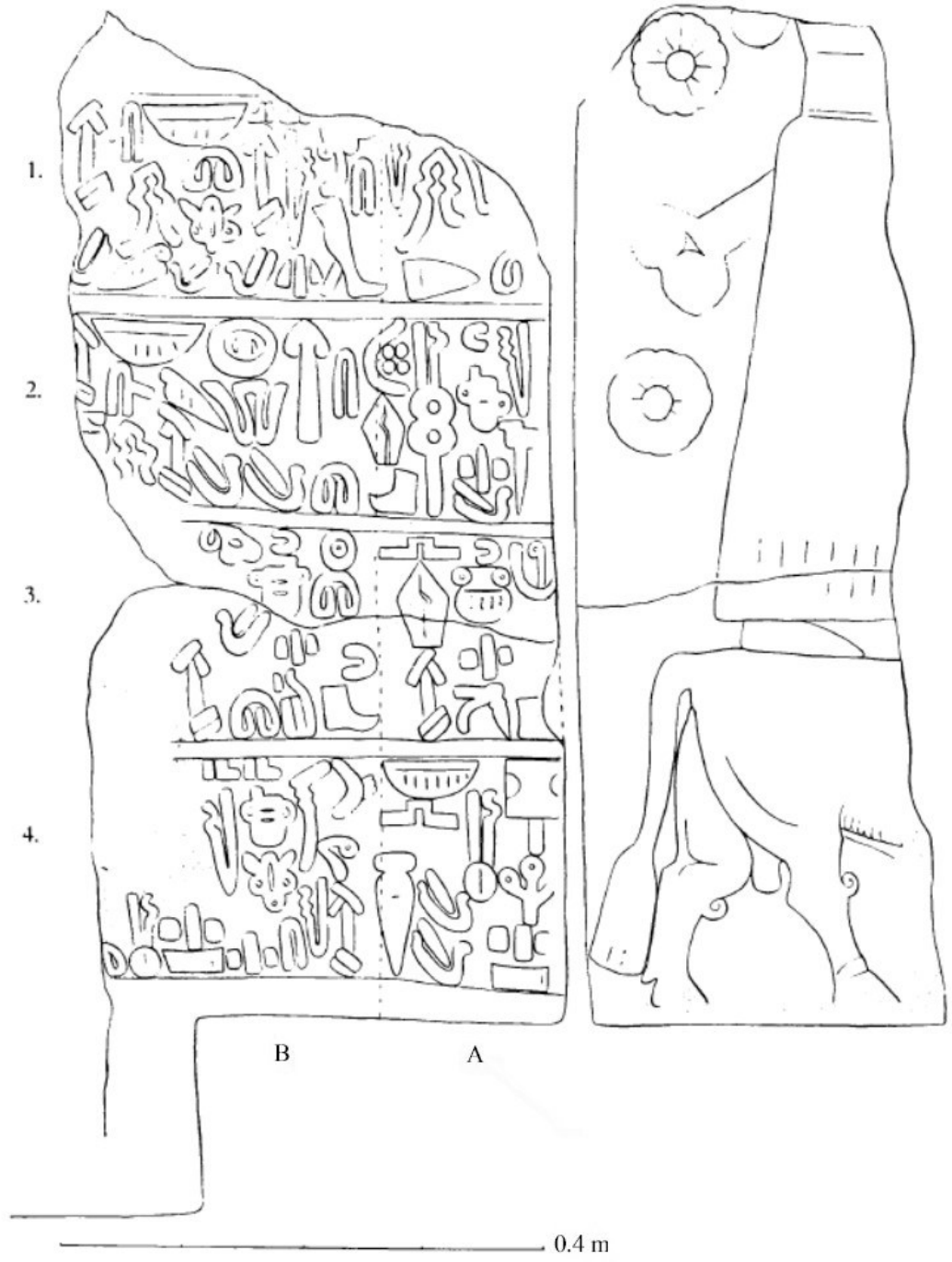
Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin, 2000: 344-45, 351-52 ve levha 169-70, 177-78. (ADİYAMAN 1-2)

Şekil 24: Boybeypınarı Yazıtları

Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin: Walter de Gruyter, 2000: 330-40 and plt. 165.

Şekil 25: Adıyaman I Steli

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

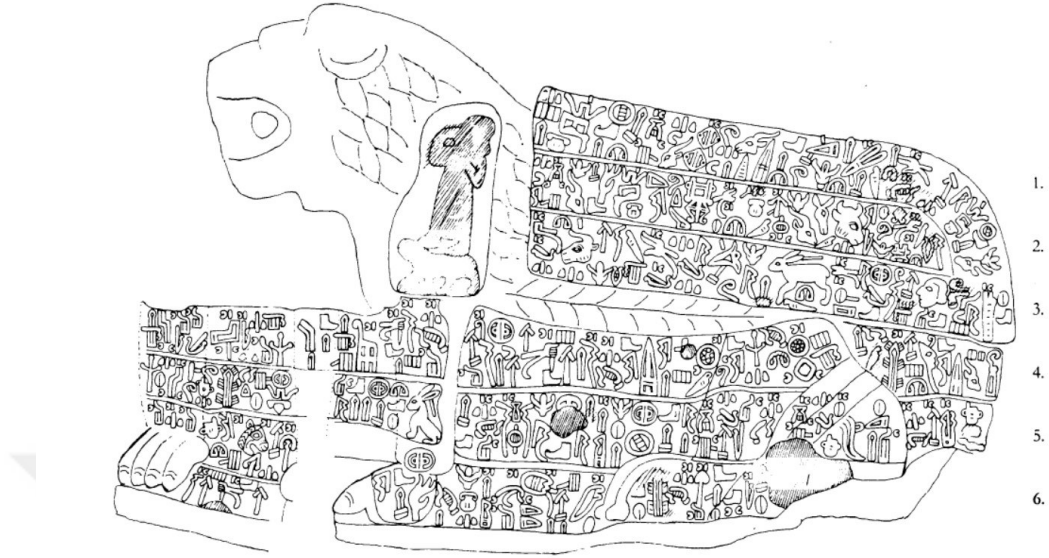
Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin, 2000: 344-45, 351-52 ve levha 169-70, 177-78. (ADİYAMAN 1-2)

Şekil 26: Pazarcık Steli

Kaynak: Konyar, E. (2008). *MÖ I. Binyılda Kahraman Maraş Gurgum Krallığı*, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 180, s. 60, İstanbul, Resim 1

Şekil 27: Maraş 1/Kahramanmaraş Aslanı

J. D. Hawkins, Corpus, 2000

Kaynak: Hawkins, J. D. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1, Berlin, 2000: 261-65 ve plts. 112-13. (MARAŞ 1)

Şekil 28: Halparuntas Steli

Kaynak: Konyar, E. (2008). *MÖ I. Binyılda Kahraman Maraş Gurgum Krallığı*, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 180, s. 60, İstanbul, Resim 3

Şekil 29: Tarhupiya'nın Mezar Steli

Kaynak: Bonatz, D. Syro-hethitische Grabdenkmal, Mainz: Zabern, 2000. (C 65)

Şekil 30: Şarap Tüccarı ile Karısının Mezar Steli

Kaynak: Orthmann, W. Untersuchungen zur späthethitischen Kunst, Bonn, 1971.
(Maraş A/1)

Ek 2: Tablolar

Tablo 1: Orta Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'daki Asur Ticaret Kolonileri

Toponym	Location	Level II (c. 1970-1835 BC)	Level Ib (c. 1835-1700 BC)
<u>Amkuwa</u>	Alışar Höyük	W	W
Apum	Tell Aid or Tell Muhammad Diyab	K	
Batna	South of Viranşehir	W	
Buruddum	Plain of Mardin (Gulharin?)	K	
Durhumit	Plain of Merzifon (Suluova) or around Balkan	K	K
Eluhhut	South of Mardin	K	K
Hahhum	Samsat or its neighbourhood	K	K
Hanaknak	Plain of Kadişehri	W	K
<u>Hattuš</u>	Boğazköy	K	
Hurama	Plain of Elbistan (Karahöyük)	W	W
<u>Kaneš</u>	Kultepe	K	K
<u>Karahna</u>	Sulusaray	K	
Kuburnat	Plain of Turhal and Zile (Kösele Tepe) or Bolus	W	K
Kuşşara	North of the plain of Elbistan	W	
Mamma	Kahramanmaraş province	W	W
Nihriya	Ovest of Viranşehir (Kazane Höyük?) or (Huzirina/Sultantepe)	K	
Ninašša	Harmandalı, Varavan or south east of Hacıbektaş	K?	
Purušhaddum	Acemhöyük or around Bolvadin	K	K
Šalahšuwa	Zamanti plain (Umpara Höyük)	K	K
Šalatuwar	Near Sivrihisar, Kepen Höyük	K	K
Šamuha	Near Sivas (Kayalıpınar)	W	K
Šimala	?	K	
Šinahuttum	North-east of Boğazköy	W	
<u>Šubat-Enlil/Šehna</u>	Tell Leilan		K
Šuppiluliyā	Between Boğazköy and Sulusaray (Yassihöyük)	W	K
Tawiniya	West of Boğazköy	K	K
Tegarama	Plain of Malatya	K	K
Timelkiya	Near Gölbaşı	K	K
Tišmuma	Around Çorum or north of Kaneš	W	
Tuhipiya	South of Delice (Büyükkale/Kuşçukale)	W → K	
Ulama	Acemhöyük or south of Hacıbektaş, left bank of the Kızılırmak River	W	
Upē	?	W	
Uršu	Around Gaziantep	K	
Ušša	Plain of Konya (Karahöyük)	W	
Wahšušana	Köprüköy/Büklükkale or Harmandalı, Varavan	K	K
Wašhaniya	around Kırşehir or the north-east of Aksaray	W	K
<u>Zalpa (north) / Zalpuwa</u>	İkiztepe at Bafra	-	
Zalpa (south)	Up river from Samsat	W → K	
Zimišhuna	Around Gediksaray and Ayvalıpınar	W	

Legend:

Site Name: certain location K: kârum W: wabartum →: upgrade of status

Kaynak: Palmisano, A. (2018). The Geography of Trade. Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Oxford, 29, Table 3.3.